

МОНИТОРИНГ НА СКРИЕНАТА ЕКОНОМИЈА ВО МАКЕДОНИЈА, АЛБАНИЈА И КОСОВО ТРЕНДОВИ, ПОЛИТИКИ И МОЖНОСТИ (2016-2017)

**МОНИТОРИНГ НА СКРИЕНАТА ЕКОНОМИЈА
ВО МАКЕДОНИЈА, АЛБАНИЈА И КОСОВО:
ТРЕНДОВИ, ПОЛИТИКИ И МОЖНОСТИ
(2016-2017)**

СОДРЖИНА

Признанија/благодарност	7
Резиме	9
I. Вовед	13
II. Макроекономски фактори и пазарот на трудот	18
III. Непријавена работа – Анкетни податоци	22
IV. Анкети и индекси на скриената економија	28
V. Даноци и приходи	31
1. Македонија	32
2. Албанија	34
3. Косово	37
VI. Наоди од анкета меѓу населението	41
VII. Наоди од бизнис анкета	44
VIII. Заклучок	53
IX. Препораки	57
1. Систем за следење на скриената економија	59
2. Даноци и приходи	59
3. Иновации и странски дознаки	61
4. ИТ системи за институционална соработка	62
5. Подигнување на свеста и образование	63
X. Литература	65

ЛИСТА НА ГРАФИЦИ

График 1 - Различни стапки на невработеност во Македонија. Извор: ДЗС	18
График 2 - Ранг листа на Македонија и Албанија на Глобалниот индекс на конкурентност (Global Competitiveness Index 2016-2017). Извор: Светски Економски Форум (World Economic Forum) http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf .	21
График 3 - „Дали имате писмен договор за вашата примарна работа?“ (Q.3). Извор: CRPM/IDM/D4D анкета 2016 (население).	22
График 4 - „Кој ги плаќа вашите придонеси за социјално осигурување?“ (Q.13)“ Извор: CRPM/IDM/D4D анкета 2016 (население).	23
График 5 - „Кој е износот на платата врз основа на кој ви се исплаќаат придонесите за социјално осигурување од страна на вашиот работодавец?“ (Q.7A). Извор: CRPM/IDM/D4D анкета 2016 (население).	24
График 6 - Ниво на (Не)согласување со изјавата ‘Порадо би бил непријавен работник со повисока плата отколку пријавен со пониска плата’ (Q MK11 E). Извор: CRPM/IDM/D4D анкета 2016 (население).	25
График 7 - Процент од вработените кои имаат писмен договор за работа согласно нивото на образование % (Q3 vs Q.D3). Извор: CRPM/IDM/D4D анкета 2016 (население).	25
График 8 – Македонија, Албанија и Косово, (Не)согласување со изјавата ‘Порадо би бил непријавен работник со повисока плата отколку пријавен со пониска’ и месечни приходи на ниво на домаќинство (Q.D27B vs. MK11E). Извор: CRPM/IDM/D4D анкета 2016 (население).	27
График 9 – Индекс и суб-индекси (население) за Македонија (2014-2016). Извор: Анкета на населението CRPM/CSD 2014и CRPM/IDM/D4D анкета 2016 (население)	28
График 10 – Индекс и подиндекси на скриената економија (население) за Македонија, Албанија и Косово. Извор: CRPM/IDM/D4D анкета 2016 (население)	29
График 12 – Клучни индикатори за скриената економија во Македонија, Албанија и Косово. Извор: SELDI, Hidden Economy and Good Governance in Southeast Europe: Regional Assessment Report 2016.	30
График 11 – Индекс на скриената економија според мерките на СЕЛДИ за 2016 год. Извор: SELDI, Hidden Economy and Good Governance in Southeast Europe: Regional Assessment Report 2016.	30
График 13 – Општи државни приходи како % од БДП. Извор: ММФ, Проекција на Светски Економски Форум https://knoema.com/IMFWEO2014Apr/imf-world-economic-outlook-april-2014?tsId=1025200	32
График 14 - Даночни приходи од придонесите за социјално осигурување во периодот (2008- 2016). Извор: Управа за јавни приходи на Македонија (УЈП).	33
График 15 - Стапки на даночни прибирања од страна на Управата за јавни приходи и Царината во Македонија (во милијарди МКД). Извор: УЈП http://ujp.gov.mk/mk/statistika/naplata/1/0/0 и Customs http://www.carina.mk/DesktopDefault.aspx?tabindex=0&tabid=57	33
График 16 - Извештаи за нерегуларности регистрирани преку жешката линија на УЈП (198) и е-извештаи Извор: Статистика на УЈП http://ujp.gov.mk/mk/statistika/naplata/9/0/0	34
График 17 - Даночни приходи во Албанија од придонеси за социјално осигурување за периодот (2006-2016) во милијарди леки. Извор: Министерство за финансии на Албанија.	35
График 18 - Стапки на даночни приходи на Управата за јавни приходи на Албанија (Во милијарди Леки). Извор: Министерство за финансии на Албанија.	36

График 19 - Даноци и приходи од придонеси за социјално осигурување во Косово за период (2009 - 2015). Извор: Косовска агенција за статистика, Даночна администрација на Косово, Министерство за финансии на Косово.	38
График 20 - % на одговори дека ретко или никогаш не добиле фискална сметка за купените производи во последниот месец. Извор: CRPM/IDM/D4D анкета 2016 Q.25 (население).	41
График 21 - % на испитаници кои изјавиле дека немаат добиено фискална сметка за купени услуги во последните 3 месеци. Извор: Анкета на население ЦИКП/Д4Д/ИДМ 2016 Q.26В (население).	42
График 22 - % на испитаници кои изјавиле дека немаат примено фискална сметка/фактура за купување на одредени поголеми производи во последните 2 години. Извор: Анкета на население ЦИКП/Д4Д/ИДМ 2016 Q.24 (население).	42
График 23 - (Не)согласување со изјавата „Неплатените даноци негативно влијаат врз локалната економија.“ Извор: Анкета на население ЦИКП/Д4Д/ИДМ 2016 Q.МК11В (население).	43
График 24 - (Не)согласување со изјавата „Неплаќањето даноци треба да се толерира.“ Извор: Анкета на население ЦИКП/Д4Д/ИДМ 2016 Q.МК11Г (население).	43
График 25 - Најважни фактори за постоењето на скриената економија (Q.C14). Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис).	44
График 26 - Најважни мерки за намалување на скриената економија (Q. C15). Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис)	45
График 27 - Како би ја процениле големината на различните даночни стапки во Македонија? Q. C17. Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис)	46
График 28 - Како би ја процениле големината на различните даночни стапки во Албанија? Q. C17. Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис)	46
График 29 - Како би ја процениле големината на различните даночни стапки во Косово? Q. C17. Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис)	46
График 30 - Колку често компаниите пријавуваат понизок обрт од реалниот? (Q 12G). Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис)	50
График 31 - Не издавањето на фискални сметки/фактури, (Q12F). Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис).	50
График 32 - Колку често компаниите имаат тенденција за пријавуваат понизок приход од реалниот? (Q 12C). Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис)	51
График 33 - Колку често компаниите имаат тенденција да манипулираат со ДДВ? (Q.C12_L). Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис).	51
График 34 - Кој процент од компаниите во вашиот сектор плаќаат пониски даноци отколку што треба со помош на сметководствени трикови? (Q. C25В). Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис).	52
График 35 – Колку често компаниите во вашиот сектор вработуваат работници без договори за работа? (Q.C12А). Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис)	52

ЛИСТА НА ТАБЕЛИ

Табела 1 – Трошоци и придобивки на непријавена работа. Извор: Colin C Williams (2014) “Confronting the Shadow Economy: Evaluating Tax Compliance and Behavior Policies” http://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/europes-hidden-economy-how-governments-can-bring-un	14
Табела 2 - Стапки на социјални придонеси за период 2006-2016 во Македонија. Извор: КПМГ (2012), Управа за јавни приходи (УЈП) (2016) и Трпевски, Ташевска (2012), http://www.oeconomica.uab.ro/upload/lucrari/1420122/24.pdf	15
Табела 3 – Процент на испитаници кои одговориле дека имаат примарно и (различно) секундарно занимање. Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета на население 2016	19

ЛИСТА НА КРАТЕНКИ

АЛ	Албанија
ЕУ	Европска Унија
ФП	Финансиска полиција
ВРМ	Влада на Република Македонија
ВА	Влада на Република Албанија
ВК	Влада на Република Косово
ИК	Инспекторати
МОТ	Меѓународна организација на труд
ММФ	Меѓународен монетарен фонд
КС	Косово
МК	Република Македонија
МТСП	Министерство за труд и социјална политика
НБРМ	Народна банка на Република Македонија
УЈП	Управа за јавни приходи
ДТИ	Државен трудов инспекторат
ДПИ	Државен пазарен инспекторат
ДЗС	Државен завод за статистика
СБ	Светска банка
СЕФ	Светски економски форум

Оваа публикација е потпомогната од German Marshall Fund of the United States - Balkan Trust for Democracy (BTD). Содржината и мислењата изразени во оваа публикација се одговорност на ЦИКП/ИДМ/Д4Д и во никој случај не ги отсликуваат ставовите на Балканскиот труст за демократија (БТД).

© 2017 CRPM/IDM/D4D.

“Мониторинг на скриената економија во Македонија, Албанија и Косово: трендови, политики и можности”

Автор:

М-р Емил Шурков, Аналитичар на јавни политики, Центар за истражување и креирање политики (ЦИКП)

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека “Св. Климент Охридски”, Скопје

339.194:005.584.1(497.7+496.5+497.115)

МОНИТОРИНГ на скриената економија во Македонија, Албанија и Косово : трендови, политики и можности : (2016-2017). - Скопје : Центар за истражување и креирање политики, 2018. - 68, 66 стр. : граф. приказ ; 25 см

Насл. стр. на припечатениот текст: Monitoring the hidden economy in Macedonia, Albania and Kosovo : trends, policies options : (2016-2017).
- Обата текста меѓусебно печатени во спротивни насоки. - Текст на мак. и англ. јазик. - Фусноти кон текстот

ISBN 978-608-4586-54-8

а) Сива економија - Мониторинг - Македонија б) Сива економија - Мониторинг - Албанија в) Сива економија - Мониторинг - Косово
COBISS.MK-ID 106025482

РЕЗИМЕ

Неформална, паралелна, тајна, сива, подземна, непријавена, во сенка, нерегулирана, заменска, непозната, неплатена, алтернативна – кој збор и да се употреби за да се долови феноменот на скриената економија, или традиционално нарекувана 'сива економија' во регионот, се повеќе се прифаќа фактот дека во различна мера скриената економија опстанува заради нејзината издржлива природа и адаптивните капацитети на променливата политичка, правна и економска околина.

Корупцијата е најважната тема како главен фактор кој ја дефинира сликата за скриената економија во трите земји. **'Корупцијата'** е најважниот фактор за постоењето на скриената економија според 45.7% од бизнисите во Македонија, 72.9% во Албанија, додека на Косово корупцијата е втор најважен фактор (48.6%) пред кој на прво место е високиот даночен товар (60%). Подмитувањето, како алатка за корупција, е една од 11-те практики на скриена економија потврдена преку **бизнис анкетите, според кои давањето мито е карактеристика за 1/3 од бизнисите во Албанија (35.7%), 1/4 на Косово (22.9%), и само 1/10 во Македонија (8.6%) потврдуваат дека оваа пракса се користи 'постојано' или 'во повеќето случаи'.**

Воедно, **предложените мерки од страна на бизнисите во трите земји за намалување на скриената економија сугерираат дека дефицити во доброто владеење произведуваат плодна почва за развој на скриената економија:**

- Намалување на даноците;
- Намалување/сузбивање корупција;
- Поефективни бизнис стимулации;
- Зголемување на ефикасноста на судскиот систем; и
- Воведување на построги закони.

Клучни поенти - дел 1

- Висока **сива** **тајна** **на невработеност** (**22.6% во Македонија, 13.9% во Албанија во втор квартал од 2017 и 30.5% во Косово во прв квартал од 2017**) е една од најзначајните индикации кои влијаат на зголемување на скриените економски активности и практики.
- Главните интервенции при справување со непријавената работа, исто како и во повеќето Источно Европски земји, се при прекинување на Законот за работни односи. Мерките кои се однесуваат на **подобрување на откривањето и репресивните мерки се доминантен пристап** во овие земји.
- Скриените плати се суштински еден од најголемите проблеми, и подразбираат целосно или делумно непријавување на приходот **кај речиси половина (44%) од вработените во Македонија (покачување од 40% во 2014), 36% во Албанија и 37% од вработените во Косово.**
- Образованието е важно за манифестација на неформалната економија. **Само 56.8% од вработените со основно образование во Македонија, 20.6% во Албанија и ниту еден во Косово имаат писмен договор за работа, во споредба со над 80% од вработените со високо образование.**

Клучни поенти - дел 2

- Не издавањето на фискални сметки и даночната евазија во Македонија се прва и втора водечка причина за дејектираниите нерегуларности во периодот 2006-2016 (УЈП).
- Процентот на најрејко даночени услуги е најголем во Косово (74%), втор најголем во Албанија (65%) и трет по големина во Македонија (54%). (График 21).
- Процентот на испитаници кои изјавиле дека немаа добиено фискална сметка/фактура за одредени кулени производи во минатата година на Косово е 57.1%, Албанија 43%, и најнизок во Македонија 11.8% (График 22).
- Македонските даночни приходи претставени како процент од БДП се 29% во 2016 година, а Албанскиот и Косовскиот се 27%. Размериите на сите три земји се далеку пониски од просекот на ЕУ-28 кој е 45% од БДП.
- Не издавањето на фискални сметки за акцизните стоки алкохол и тютун (График 8) забележува дулирање во 2016 година и изнесува 20% во Македонија. Процентот е далеку повисок во Албанија (52%) и Косово (40%).

Опстојувањето на високото ниво на скриена економија во рамки на БДП во трите земји во развој, Македонија, Албанија и Косово, се заканува да ги зголеми социјалните тензии и да создаде околности каде корупцијата и другите нелегални или полулегални бизнис активности ќе цветаат. Важен индикатор за приходите е размерот на БДП кој и покрај последните 10 години на раст останал непроменет или се намалил. **Македонските даночни приходи претставени како процент од БДП се 29% во 2016 година, а Албанскиот и Косовскиот се 27%. Размериите на сите три земји се далеку пониски од просекот на ЕУ-28 кој е 45% од БДП.** Покрај ова, **избегнувањето на плаќањето данок е особено раширено помеѓу најсиромашните членови во општеството**, со што особено се непривилегирани ранливите групи, бидејќи се криминално гонети за неплатени даноци или им се наплатуваат големи казни.

Непријавената работа е една од главните манифестации на **скриената економија која засега лица кои до-**

аѓаат од различни социо-економски средини, истовремено карактеризирајќи се со широк спектар на можни **негативни сценарија од социјални тензии, растечка нееднаквост и нерамномерни приходи до корупција и криминални активности**. Две земји, од трите, имаат кандидатски статус за ЕУ, додека Косово го има потпишано Договорот за стабилизација и асоцијација на ЕУ, но сите три земји се карактеризираат со повисоко ниво на невработеност од европскиот просек од 9,6% (Април, 2015), и следствено на тоа високи нивоа на непријавена работа кои одредени истражувања ја имаат проценето на над 30% од БДП во трите земји заедно со растечка нееднаквост.

Во овој извештај е прикажан процентот на скриените плати кои се уште се еден од најголемите проблеми, **присутни кај 44% од вработените во Македонија, 36% во Албанија и 37% од вработените во Косово**. Значајни **9% од вработените во Македонија, 17% во Албанија и 21% во Косово** работат без писмен договор за работа, и не им се платени социјални придонеси за вработување. Бизнис анкетата ја потврдува раширеноста на оваа пракса на прекршување на Законот за работни односи и оданочување во нивните сектори. Всушност, **25.7% од бизнисите во Македонија, 52.8% во Албанија и 31.5% на Косово** (не сметајќи ги редовните исплати) потврдиле дека склучување договори за работа со скриени клаузули е вообичаена пракса во нивниот сектор. Понатаму, раширената даночна евазија и понатаму претставува сериозен проблем за овие економии и социјални системи, бидејќи властите се обидуваат да ги прилагодат за да бидат компатибилни со принципите на пазарната економија без да се наметнува преголема ерозија на социјалниот систем и сегашниот социјален бенефит.

И покрај фактот дека постои консензус, а често и притисок од ЕУ (преку извештаите за напредок на земјата на ЕУ) за властите на трите земји проактивно да се борат против скриената економија и да ја зголемат ефикасноста на нивната координираност помеѓу телата за спроведување на законите, како политики кои треба внимателно да се спроведат. Различни делови од скриената економија се неопходен дел од овие економии во развој (на пр. занаетчиство и немонетаризирана економија, приватни часови од наставници, градежништво, автомеханичари, нега на деца и стари лица, итн.), и заради нив, власта треба да најде начини да ги намали и ограничи нејзините долгорочни негативни ефекти, а во исто време и да го зачува изворот на вработување и приход, како и претприемничката активност, кои се краткотрајни.

Властите треба да имаат за цел да ги сузбијат црната и сивата економија, почнувајќи со големи законски измени, и понатаму со подолгорочни мерки и економски раст кој ќе ја сузбие немонетаризираната (неформална) економија, и микро-бизнисите.

Несомнено, изнаоѓањето на вистинскиот баланс ќе биде тешка и деликатна задача. Правните стратегии може да имаат директен позитивен ефект во поглед на елиминирање на непридржувањето на плаќање даноци и даночната евазија, но исто така може да го намали пазарот заради зголемени трошоци за трансакции/усогласеност или да даде нееднаква предност на учесниците на пазарот, кои се инсајдери во круговите каде се спроведуваат законите. Така, на крај социјалните и монетарните трошоци за одредена програма кои ја намалуваат скриената економија во одредена специфична нишка можат да бидат повисоки од трошоците и негативните последици на самата скриена економија. Обемот на скриена економија ги покажува **недостатоците во комуникацијата меѓу јавните и приватните релевантни фактори, и се движи од претерана регулација, недостаток на фискална и даночна дисциплина на претпријатијата, или комплицирани механизми за регистрација на бизниси, до неефикасни инспекциски служби, и неефикасен и нефер правосуден систем.**

Подобриот достап до податоци и координација помеѓу различните владини тела и граѓанските организации се императив за успешно справување со негативните последици од непријавената работа и сите аспекти на скриената економија. Успешното воспоставување на партнерски односи меѓу бизнисот и граѓаните треба да биде од особено значење за одржување на успешните ефекти на политиките против скриената економија.

Граѓанските организации исто така треба да ги зголемат своите капацитети и да играат поактивна улога во следењето и сузбивањето на проблемите од скриената економија

Клучни поенти - дел 3

- Додека половина од бизнисите во Македонија во 2014 изјавиле дека даночните стапки се 'високи колку што треба' – со значаен исклучок на фирмата и социјалното осигурување – во 2016 година овие потврдни вредности се пониски и се движат помеѓу 30-35%.
- 1/3 од бизнисите во Македонија (31.4%), 2/3 во Албанија (60%) и Косово (62.3%) изјавиле дека манипулации со ДДВ се случуваат постојано. Македонија забележува влошување во оваа сфера (за 50%) затоа што само 21.6% од бизнисите во 2014 потврдиле дека ова е чест пракса.
- „Корупцијата“ е најважниот фактор за постоењето на скриената економија според 45.7% од бизнисите во Македонија, 72.9% во Албанија, додека на Косово корупцијата е втор најважен фактор (48.6%) пред кој на прво место е високиот даночен товар (60%).
- Скриениот обрт е позначаен во Албанија, каде 84.3% од компаниите го потврдиле присуството на оваа пракса во нивните сектори, од кои голем дел (40%) потврдиле дека оваа пракса се користи 'Во повеќето случаи'.

преку дополнување и промоција на најдобрите примери од оваа област. Подобри резултати и работа врз основа на проценките од сегашните политики и понатамошни експертски истражувања во оваа област се неопходни за да се постигнат краткотрајни и долготрајни ефекти. Преземањето нови мерки и зајакнувањето на веќе воспоставените добри Европски практики кои ја подобруваат општата макроекономска состојба на овие земји е и ќе биде најефикасна стратегија за намалување на скриената економија.

Владите се менуваат, а со нив може да се сменат и одредени политики и мерки во согласност со идеологијата на нивната партија и политичката кампања. Сепак, неопходно е да се воспостават долгорочни стратегии и сеопфатни цели кои ја надминуваат партиската политика, се засновани на консензус, на добри научни податоци поткрепени со најдобрите примери од оваа област. Воспоставувањето на долгорочни консензуални цели во областа на борба со скриената економија и намалување на нејзините негативни последици врз населението и економијата на земјата може и треба да биде област за соработка помеѓу владините и опозициските политички партии, со цел да се зголеми живоста на нивните електорати, особено меѓу најранливите категории на граѓани.

I. ВОВЕД

Многу често зборови како „во сенка“, „подземна“, „сива“, „неформална“, „непријавена“, се користат наизменично со „скриена“ економија за да опишат еден и ист феномен, но од различна перспектива. Да појасниме - во текстот, терминот „скриена“ ќе се користи за опишување на економски активности и практики кои се легални (некриминални) по својата природа, но не се пријавени на властите, за разлика од терминот „црна“ економија кој се однесува на нелегални активности и практики. Иако сите овие термини во себе носат негативна конотација, мора да се напомене дека на краток и среден рок скриената економија може да им помогне на општествата побрзо да заздрават од тешки економски кризи и транзиции, како на пример, од социјалистичка кон пазарна економија. Но на среден до долг рок ја загрозува социјалната заштита на работниците, ја зголемува нееднаквоста, нелојалната конкуренција и економската нестабилност.

Работник во фабрика има втора работа како нерегистриран водоводџија за мало домаќинство; електричар месџи новбојлер и е вработен во зооово, а тоа не го пријавува приходот на даночните власти; ИТ професионалец, покрај својата минимална плата на која е пријавен добива доволнителна плата „во тилико“; самохрана мајка на две деца, во користи на работодавецот се согласува да работи на договор на определено време, со цел да ја задржи својата работа и да ги покрие трошоците на домаќинството. Сите овие се примери или варијации на непријавена работа.

Табела 1 – Трошоци и придобивки на непријавена работа.

Трошоци	Придобивки
За легитимни бизниси: Предизвикува нелојална конкуренција за легитимните бизниси. Охрабрува „натпревар до дното“ кога легитимните бизниси во натпревар со скриените бизниси започнуваат да ги користат истите механизми на скриените економски активности.	Претставува плодно тло за тестирање на разни економски модели на бизнис старт апи.
За непријавените бизниси: Загрозен раст заради немање на пристап до капитал, несигурна бизнис поддршка и немање можност за отворено рекламирање. Имаат поголем притисок да влегуваат во зделки со легитимните бизниси кои би ги злоупотребиле.	Можат да ја испитаат (тестираат) одржливоста и исплатливоста на нивниот бизнис модел.
За непријавените работници: Недостаток на пристап до кредитни и други финансиски услуги, делумно поради ограничената кредитна историја. Немање на пристап до работнички права (пример: минимална плата, платено отсуство, платено боледување, заштита од отпуштање.) Високи бариери за влез на формалниот пазар поради невозможност да обезбедат историјат на претходни вработувања. Не можат да го обезбедат правото на државна пензија и други услуги кои ги обезбедуваат социјалните придонеси, и да пристапат кон разни пензиски модели. Недостаток на соодветен пристап до здравствени и безбедносни стандарди како и недостаток на можности за колективно преговарање и гласност на работникот.	Извор на приход. Ги намалува бариерите за започнување на одредена работа затоа што голем дел од непријавената работа се врши за блиски социјални врски.
За потрошувачите/клиентите: Недостаток на можности за користење на правни инструменти во случај работата да е некавалитетно извршена, недостаток на осигурување, гаранции во однос на извршената работа, и недостаток на сигурност дека сите регулативи поврзани со здравје и безбедност при работа се соодветно проследени.	Попристапни и поевтини продукти и услуги за потрошувачите.
За властите: Предизвикува загуба на државни приходи како што се персоналниот данок, ДДВ, националното социјално и здравствено осигурување итн. Ја намалува достапноста на парични средства кои владите би ги користеле за постигнување на социјална интеграција и мобилност. Загуба на регулаторна контрола врз квалитетот на работите и услугите.	Спречува понатамошна експанзија на тешки и комплицирани регулаторни режими.

Извор: Colin C Williams (2014)

“Confronting the Shadow Economy: Evaluating Tax Compliance and Behavior Policies”

<http://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/europes-hidden-economy-how-governments-can-bring-un>

Во Европа постојат големи регионални разлики и разлики меѓу државите во однос на обемот, доменот и главните сектори на делување на непријавената економија, која според податоците на Еурофонд во просек е околу 18% од БДП на ЕУ, варирајќи од под 8% од БДП (Австрија) до преку 30% од БДП (Бугарија). Непријавената работа најмногу преовладува во градежната индустрија, но исто така е широко распространета во домаќинските услуги, приватното обезбедување, индустриското чистење, земјоделството, хотелиерството и угостителството.¹

Табела 2 - Стапки на социјални придонеси за период 2006-2016 во Македонија.

	2006	2007	2008	2009	2010/ 2016
Пензиско и инвалидско осигурување	21.2%	21.2%	21.2%	19%	18%
Здравствено осигурување	9.2%	9.2%	9.2%	7,5%	7.3%
Придонеси за вработување	1.6%	1.6%	1.6%	1.4%	1.2%
Дополнително здравствено осигурување во случаи на повреда на работа и други повреди поврзани со работното место				0.5%	0.5%
Персонален данок на доход	15%	12%	10%	10%	10%
Вкупен даночен товар (Македонија)	47%	44%	42%	38,4%	37%

Извор: КПМГ (2012), Управа за јавни приходи (УЈП) (2016) и Трпевски, Ташевска (2012), <http://www.oeconomica.uab.ro/upload/lucrari/1420122/24.pdf>

Политиката и економската поставеност на засегнатата држава неизбежно создава поттик, кој понатаму креира трошоци и придобивки за вовлекување во и/или занимавање со скриената економија (во Табела 1 види вообичаени трошоци и придобивки). Во зависност од ваквата поставеност економските оператори ги прилагодуваат и избираат своите скриени економски практики со цел да извлечат најголема корист од пазарниот, регулаторниот и владиниот дефицит. Овие практики понатаму се развиваат користејќи нови технологии, кои потоа стануваат нов предизвик за поттикнување на скриена економија, како што е појавата на анонимни и инстант трансакции со крипто валути.

Иако името го сугерира тоа, практиките на скриената економија не се секогаш активности со низок профил во економијата. Истекувањето на доверливите информации содржани во денес култните Панама документи открија матрица на високо профилни практики на даночна евазија кои имаат скриено значителни приходни извори кон економиите на Европската Унија кои во спротивно би биле употребени за зголемување на квалитетот и квантитетот на јавните услуги кои би требало да ги обезбедат владите на тие држави. Истекувањето на информации за високо профилна даночна евазија само ја зацврсти потребата за вложување значителни напори во имплементирање на поопсежна прекугранична транспарентност и разни меѓународни алатки за справување со проблемот затоа што скриената економија и даночната евазија се глобален феномен и покрај тоа што имаат локален карактер. Но се додека постојат ЕУ земји (Ирска, Луксембург) кои како даночни раеви се водат од личен интерес, потегот кон вонредно покривање на дупките во даночниот систем на ЕУ сигурно ќе биде проследен со големо негодување.

1 European Parliament News (02.02.2016) "European platform to tackle undeclared work." Accessed 19.07.2016 <http://www.europarl.europa.eu/news/en/news-room/20160129IPR11935/European-platform-to-tackle-undeclared-work>

Согласно проценките на Ројтерс од 2013 година Европската Унија губи потенцијални јавни приходи во вредност од околу 1 билион ЕУР на годишно ниво како директна последица на даночна евазија и измама.² Со оглед на тоа што вкупниот бруто домашен производ на ЕУ во 2013 година изнесувал 12.7 билиони евра во 2013 год., даночната евазија и измама претставуваат 7.9% од годишниот БДП во 2013 година. Иако реплицирањето на истиот процент на проектирана даночна евазија и измама врз земји кои не се дел од ЕУ носи со себе поголема веројатност за потценети вредности сепак е корисна вежба која дава контраст и размер на проблемот со даночната евазија. Ако претпоставиме дека земји во развој како што се Македонија, Албанија и Косово имаат проблем со даночната евазија и измама кои претставуваат најмалку 7.9% од нивниот БДП тоа би значело дека Македонија годишно губи потенцијални приходи на сметка на даночна евазија во вредност од 720 милиони ЕУР или двапати по годишниот буџет на Фондот за здравство. Албанија потенцијално губи приближно 810 милиони ЕУР годишно или повеќе од 6 годишни буџети за одбрана. Косово потенцијално губи нешто повеќе од 470 милиони ЕУР годишно кое е еднакво на 7 годишни буџети на Косовските сили за безбедност.³ Иако овие цифри се само проценки тие во исто време го отсликуваат размерот на нереализирани даночни приходи и изгубен потенцијал од пренасочување на истите приходи кон подобрување на квантитетот и квалитетот на јавните услуги.

Владаџа реално нема доволно ресурси за да ѝ следи секој индивидуалец и бизнис кој користи различни техники на даночна евазија. Тоа што ѝ прави Владаџа е активно следење на зајубениите приходи. Сјорег Ујраваџа за јавни приходи на САД даноци во вредности од околу 500 милијарди УСД се зајубени минааџа година (2012) како директна последица на нејријавениите приходи. А во 2001 година зајубениите приходи изнесувале 384 милијарди УСД. (CNBC, 24.04.2013)

Сузбивањето на даночната евазија и измама, како само еден дел од политиките кои ги таргетираат скриените економски активности, не е само начин да се зголемат државните приходи туку исто така и начин да се зголеми праведноста во даночниот систем, да се зголеми прифаќањето на даноците и довербата меѓу граѓаните и бизнисите, да се застапуваат човековите права и да се овозможи соодветна заштита за најранливите групи на граѓани во нашите општества.

Дополнително, ако постојат неколку теми кои се пречесто користени во разни минати политички кампањи и скоро без исклучок се дел од политичките говори на разни челници на држави, тоа се темите: креирање на работни места, развој на приватниот сектор (мали и средни претпријатија), буџети, даноци и приходи. Затоа скриената економија останува тема на интерес на креаторите на јавни политики, економисти и академици затоа што до одреден степен ги засега сите овие теми, носејќи потенцијал да пополни дел од недостатоците на овие политики преку активност или неактивност.

Постои пошироко прифаќање дека на различни нивоа скриените економии се тука за да останат токму поради нивната природна отпорност и адаптивни капацитети при променливи

² Francois, Lenoir, *EU losing 1 trillion euros a year to tax dodging*. Reuters (21.03.2013). Retrieved from: <http://www.reuters.com/article/2013/04/12/us-eu-tax-vanrompuy-idUSBRE93B0KC20130412>

³ The estimates are made by contrasting the 7.9% tax evasions with the 3 countries nominal GDPs for 2015.

политички, законски и економски средини. Верувањето во спротивното, дека скриената економија може да биде комплетно уништена, не е само неверојатно да се случи туку и сосема контрапродуктивно, бидејќи скриената економија носи значителни бенефити за локалната популација и економија, најчесто во форма на дополнителна социјална сигурносна мрежа која особено се користи како сигурносен бафер во време на сериозни економски потешкотии и транзиции. Всушност глобализацијата и дерегулацијата на светската економија имаат генерирано услови во кои хетерогените скриени економии можат да цветаат и растат.⁴ Всушност неформалните бизниси, особено старт-ап претпријатијата кои често започнуваат и функционираат неформално можат да носат со себе голема потенцијална вредност за економијата затоа што многу често нивните активности се врзани со иновации и претприемништво кои можат да имаат висока додадена вредност на долгорочен план. Хетерогеноста на феноменот на скриена економија е видлив дури и само ако се разгледаат различните придавки кои му се додаваат како: неформална, паралелна, прикриена, сива, подземна, во сенка, нерегулирана, не монетаризирана, алтернативна итн.

Овој мониторинг извештај претставува преглед на скриената економија, со фокус на непријавената работа и затајувањето данок во Македонија, Албанија и Косово, вклучувајќи ги главните причини и последици. Дополнително, претставува макроекономски преглед на главните карактеристики кои ја поттикнуваат и одржуваат скриената економија, а истовремено обезбедува контекст во вид на обработени податоци од анкети (меѓу населението и бизнис секторот) кои ги доловуваат перцепциите за ова многу важно прашање. Понатаму, анализата овозможува краток преглед во која насока се движи овој феномен, споредба меѓу овие три држави и кои мерки се преземени и треба да се преземат за справување со неа.

“Подобрување на перформансите на власта за да ги постигне социјалните цели значи префрлање од економија на избегнување даноци без соодветна инфраструктура и неправилно финансирани безбедносни мрежи кон формална економија со релативно мали но ефикасни безбедносни мрежи. Сепак, поголем дел од овие реформи најверојатно нема да бидат успешни без намалување на корупцијата и бирократската неефикасност.”
(Alesina 1999) стр. 229

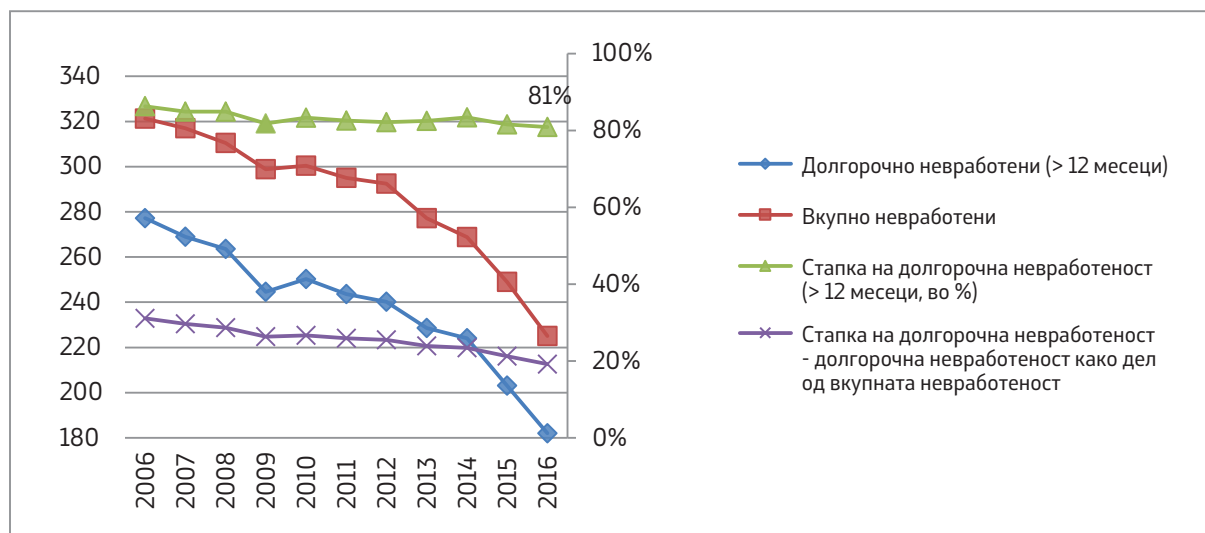
Извор: Народна банка на албанија, “Albania’s Informal Economy: An Impediment to Economic Development” (2001), пристапено на 07.10.2016 <https://www.bankofalbania.org/web/JanPeterOlters_240_1.pdf>

4 Castells, M. and Portes, A. ‘World underneath: The origins, dynamics, and effects of the informal economy’, in: The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries, ed. Portes, A. et al. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

II. МАКРОЕКОНОМСКИ ФАКТОРИ И ПАЗАРОТ НА ТРУДОТ

Поставеноста на законот за работни односи, стапката на невработеност (и нејзините поткатегории), националниот даночен систем претставуваат една сложена мрежа на фактори кои го определуваат обемот и структурата на непријавената работа. Меѓутоа, затегнувањето на обрачот околу скриената економија е меч со две острици. Од една страна, доколку Владата и нејзините регулаторни тела имаат мала контрола и ја толерираат, тоа предизвикува значајни загуби на приходи и следствено – влошување на квалитетот и квантитетот на јавни добра и услуги.

График 1 - Различни стапки на невработеност во Македонија.

Извор: ДЗС

Од друга страна, доколку Владата избрза со користењето негативни мерки (казнени мерки, подобро спроведување) за затегнување на обрачот околу скриената економија, тоа може да предизвика вистински и проблематични несакани ефекти: намалување на достапните приходи и повисоки трошоци за работа, кои ќе резултираат во намалена потрошувачка, извоз и БДП. Она што може да следи потоа е намалување на формалната вработеност на сметка на скриената вработеност, бидејќи компаниите тешко ја подобруваат ценовната ефикасност и продуктивноста.

Висока стапка на невработеност, невработеност на младите и долгорочната невработеност предизвикува неформално рабoтeнe во Македонија.

Според тоа, следењето и менаџирањето на скриената економија е балансирање помеѓу потребата за спроведување на сегашни и идни мерки и задоволување на сегашната потреба на целокупната економија, со цел да се обезбеди просперитет на општеството и да се воспостави долгорочен напредок.

Најзначајниот и најотежнувачкиот индикатор кој се однесува на скриената економија во Македонија е променливата и висока стапка на невработеност од 23,7% (2016). Екстремно високата стапка на долгорочната невработеност (80,9% од невработените во 2016) укажува дека голем дел од невработените мора да се занимаваат со некоја скриена активност за да добијат основни услови за егзистенција. Овие непријавени работници најверојатно се занимаваат со индустрии и услуги каде редовно се врши плаќање во готово, вклучително и

занаетчиските услуги, зелените пазари итн. Високиот удел на овој сектор од скриената економија за егзистенција уште повеќе ја отежнува работата на Владата да се фокусира на други форми на непријавена работа, без да ги наруши човековите права на претходната група. Многу студии потврдија дека непопустливото ниво на непријавена работа во Македонија е околу 34,9% од БДП.⁵

Дискреција при применувањето на правилата поврзани со корупција има позначаен ефект врз неформалната економија во Албанија.

Невработеноста во Албанија не е толку сериозна како во другите две држави, меѓутоа е високо над просекот на ЕУ и **изнесува 13.9% (2К 2017)** и како таква секако дека може да биде извор на неформално работење. Постојат многу малку информации за големината на непријавената економија, меѓутоа, со користење на различни методи, проценката варира од 30% до 45% од БДП на Албанија⁶, што и соодветствува со проценката на Шнајдер (2002)⁷ и Албанскиот институт за статистика (ИНСТАТ), кој во 2000 година ја проценува неформалната економија на 1/3 од БДП⁸. Според МОТ, околу 27% од неземјоделските работници земаат плата како дел од неформалната економија, најмногу во градежништвото.⁹

МЕТОДОЛОГИЈА НА АНКЕТАТА

ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета на население 2016

Податоците презентирани подолу се засновани на 3 методолошки идентични анкети на популација, демографски и регионално репрезентативни, спроведени во мај и јуни 2016 година во Македонија (1097 испитаници), Албанија (1102 испитаници) и Косово (1100 испитаници). Дополнително, презентирани се и резултатите од испитаните анкети на популација спроведена во Македонија во Октомври 2014 година со цел споредбен поглед кон промените во овој две годишен период. Лице в лице вид на анкети на домаќинствата е еден од директните методи за проценка на скриените економски активности кои во споредба со традиционалните индиректни методи (кои обично ја прејиславуваат скриената економија како % од БДП) нудат квалитативно различни и поразновидни информации. Според наодиите од испитаната Табела 3 го прикажува распоредот на примарните и секундарните занимања.

Табела 3 – Проценки на испитаници кои одговориле дека имаат примарно и (различно) секундарно занимање.

	МК	АЛ	КС
Примарно занимање	50.9	54.5	50.7
Секундарно платено занимање	10.5	23.8	3.2
Активности поврзани со производство во домот	10.3	24.6	14.1
Платени услуги дадени на пријатели/фамилија	1.6	3.8	25.8
Неплатени услуги	5.2	7	25.1

Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета на население 2016

Високата стапка на невработеност на младите му штеди на економскиот раст на Косово.

Косово е држава со средно - ниско ниво на приходи која забележа благ економски раст од крајот на војната во 1998-1999. Има околу 1,8 милиони жители и голема дијаспора која жи-

5 Williams, C.C., Baric, M. and Renooy, P. (2013) *Tackling Undeclared Work in Macedonia*. Dublin: Eurofound.

6 ETF (2010), "Albania Country Information Note 2010 -2012", ETF, Turin, <<http://www.etf.europa.eu>>

7 Schneider, Friedrich, 2002, "The Value Added of Underground Activities: Size and Measurement of the Shadow Economies of 110 Countries all over the World," Johannes Kepler Universitat Linz, Mimeo. (First version, June 2002).

8 According to Schneider's (2002) estimation method, the size of Albania's informal sector is comparable to those in Lithuania (30.3 percent), Croatia (33.4 percent), Bosnia and Herzegovina (34.1 percent), Romania (34.4 percent), and Bulgaria (36.9 percent).

9 International Labor Organization (ILO), "Albania Decent Work Country Programme Document 2008-2010" (2008), accessed 07.10.2016, www.ilo.org/public/english/region/eurpro/.../dwcp_albania.pdf

вее во државите од Западна Европа. Според Програмата за развој на Обединетите Нации (УНДП), во моментот секој четврти Косовар живее во странство, а нивните девизни дознаки претставуваат една петина од Косовскиот БДП.¹⁰ Во однос на ова, економијата во голем дел зависи од девизните дознаки од странство и постојаниот прилив на донаторска поддршка.¹¹

Во споредба со соседите и Европските држави во однос на економскиот раст Косово заостава. Во 2013 година имаше најнизок бруто домашен производ (БДП) по жител од 2,900 евра.¹² Во Југоисточна Европа, Косово има највисока стапка на сиромаштија каде скоро 30% од населението живее под прагот на сиромаштија, како и највисока стапка на невработеност од 30,9%.¹³ Според официјалните податоци, стапката остана многу над 30% во последните четири години. Проценките на Светска Банка укажуваат дека невработеноста е највисока меѓу младите и надминува 55%¹⁴. Имајќи го предвид лошиот квалитет на образование и ограничените можности за работа, станува јасно дека е тешко за младите да се пробијат на пазарот на трудот. Следствено, многу од нив се занимаваат со ниско квалификувани работи и/или неформална економија. За многу економисти неформалниот сектор ја подрива националната економија и го оневозможува развојот. Според толкувањата на Институтот Риинвест за податоците на Светска Банка, стапката на невработеност во Косово надминува 30%, сивиот пазар достигнува 40% од БДП¹⁵ и нееднаквоста е на 26,7 (според коефициентот Џини за 2013 год.)¹⁶ Според тоа, државниот буџет годишно губи повеќе од 300 милиони евра (само пресметка за потенцијалниот губиток од ДДВ), кои можат да се искористат на друг начин за подобрување на квалитетот и квантитетот на јавните добра и услуги. Меѓу другите работи ова води и кон загуба на приходи, намалување на достапноста на бенефитите и правата на вработените.¹⁷

Многу автори (Loayza 1997, and Johnson, Kaufmann, and Shleifer, 1997) тврдат дека економиите кои имаат големи неформални сектори, како оние на Македонија, Албанија и Косово, имаат тенденција да бидат заглавени во магичен круг на ниско квалитетни јавни добра и висок степен на фискална евазија. Авторите анализирајќи значителен број на транзициски економии од Источна Европа и поранешниот Советски Сојуз имаат дојдено до сознание дека бизнисите значително реагираат на политизација на активностите на приватниот сектор и имаат тенденција на повлекување од формалниот сектор¹⁸, што значи дека без синхронизирани реформи за зајакнување на институциите кои го поддржуваат пазарот и макроекономската стабилност не се доволни за одржување на висок економски раст. Фридман (2000) дополнително ги потврдува нивните тврдења истакнувајќи дека токму селективното или дискреционо применување на правилата/ владеењето на правото и корупцијата која произлегува како резултат на овој неефикасен систем, изгледа има поголем ефект¹⁹ врз големите неформал-

10 UNDP. Kosovo Human Development 2014. September 2014, p. v.

11 World Bank. Republic of Kosovo: Kosovo Public Finance Review. June 2014, p. 1.

12 Ibid, p. ii.

13 Ibid, p. 1.

14 World Bank, The World Bank Group in Kosovo, Country Snapshot (2015). Accessed 07.10.2016
<<http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/Kosovo-Snapshot.pdf>>

15 Riinvest Institute, "To Pay or Not to Pay - A business perspective of Informality in Kosovo" (2013).
<http://riinvestinstitute.org/publikimet/pdf/BUSINESS_INFORMALITY_5mm_bleed_no_inside_ENG_FINALV_31396438573.pdf>

16 The World Bank GINI Index data (2006-2013), Accessed 15.09.2016
<<http://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?locations=XK>>

17 Colin C. Williams, "The undeclared sector, self-employment and public policy", International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research, Vol. 11 Iss: 4, pp.244 – 257, accessed 28.09.2016
<<http://www.emeraldinsight.com/doi/pdfplus/10.1108/13552550510603289>>

18 Johnson, Simon, Daniel Kaufmann, and Andrei Shleifer, (1997), "The Unofficial Economy in Transition" Brookings Papers on Economic Activity, No. 2, pp. 159-221.

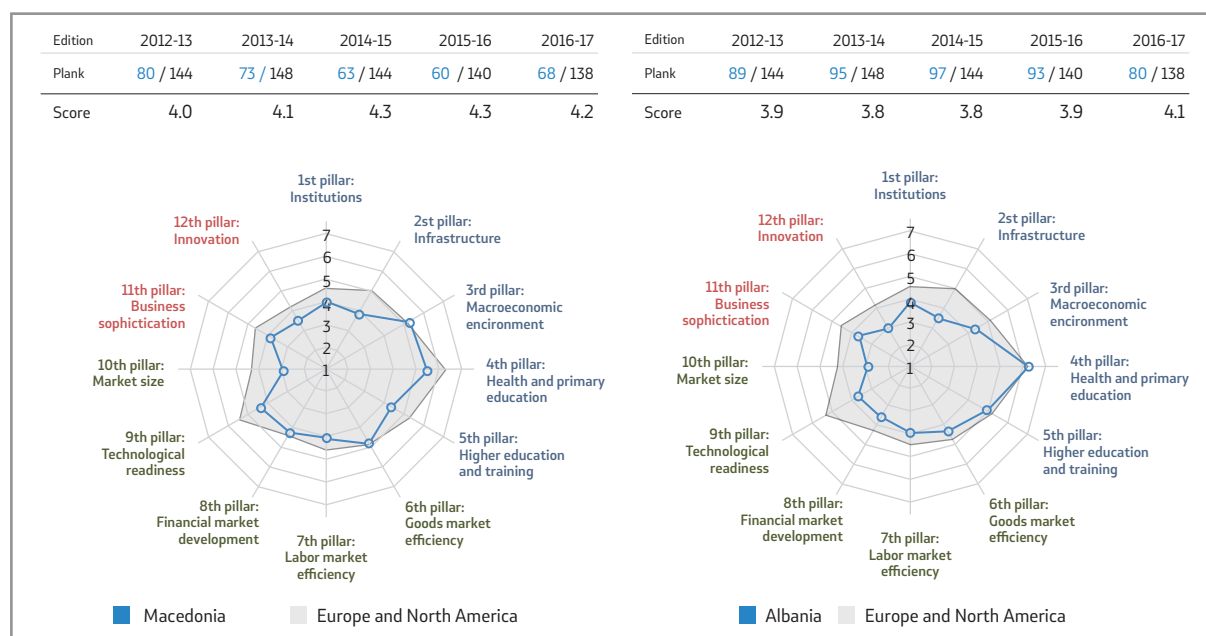
19 Friedman, Eric, Simon Johnson, Daniel Kaufman, and Pablo Zoido-Lobaton, (2000), "Dodging the Grabbing Hand: The Determinants of Unofficial Activity in 69 Countries," Journal of Public Economics, Vol. 76 (June), pp. 459-93. P.481.

ни сектори, отколку на пример повисокото маргинално даночно оптоварување, кое најчесто се наведува како главна причина.

Годишниот индекс за глобална конкурентност на Светскиот економски форум во согласност со нивните 12 воспоставени столба/фактори (види График 2), делумно укажува на состојбата со јавните политики кои несомнено имаат влијание врз неформалната економија, од регионален и временски контекст. Македонија забележа влошување на индикаторите за 8 позиции (на 68 место) во периодот 2016-2017. Најголем простор за подобрување може да се постигне во столбовите: инфраструктура, големина на пазарот, технолошка подготвеност и иновации. За разлика од претходните години, а најмногу поради продолжената политичка криза, **најпроблематичен фактор за бизнис во Македонија сега претставува политичката нестабилност**. По неа следат пристапот до финансиски средства/капитал, несоодветно квалификувана работна сила и ниското ниво на работна етика на работната сила. Албанија, иако со понизок рејтинг од Македонија, ја подобри својата позиција за 13 места (80-та) и ги има истите проблеми за подобрување како и Македонија – инфраструктура, големина на пазарот, технолошка подготвеност и иновациите. Сепак, **најпроблематичните фактори за водење бизнис во Албанија започнуваат со корупцијата**, највисоко рангирана, а потоа следат **даночните стапки, несоодветно квалификуваната работна сила, пристапот до финансиски средства/капитал**, и уште еднаш, **политичка нестабилност**. Во последниот извештај на СЕФ²⁰ Албанија ја подобри својата позиција за 5 места (75-та), но најпроблематичните фактори малку се сменија, со тоа што сега на прво место се даночните стапки, а по нив следува корупција, пристап до финансиски средства/капитал и даночна регулатива.

Овие рангирања, по години, прикажуваат општа слика за потенцијалните или постоечките елементи на непријавена работа и даночно затајување која им помага на истражувачите да ги таргетираат изворите и појавите на скриените економски активности.

График 2 - Ранг листа на Македонија и Албанија на Глобалниот индекс на конкурентност (Global Competitiveness Index 2016-2017).

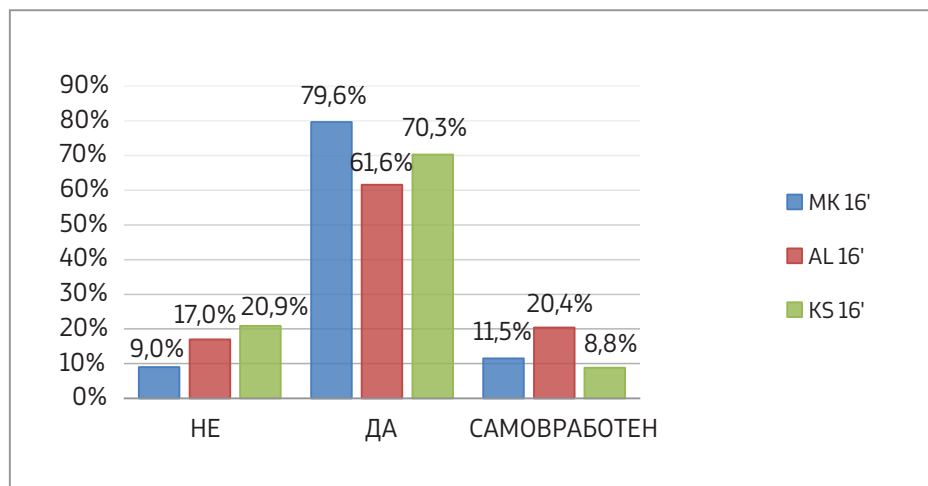
Извор: Светски Економски Форум (World Economic Forum)

http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf.

20 Global Competitiveness Index (2017-2018). Source: World Economic Forum
 <<http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf>>.

III. НЕПРИЈАВЕНА РАБОТА – АНКЕТНИ ПОДАТОЦИ

График 3 - „Дали имате писмен договор за вашата примарна работа?“ (Q.3).

Извор: CRPM/IDM/D4D анкета 2016 (население).

Приходите на речиси половина од вработените во Македонија се делумно или комплетно непријавени, а секој петти вработен во Косово и Албанија работи без писмен договор за работа. Писмените договори за работа се важни инструменти со кои вработените добиваат правна заштита согласно законот за работа и им обезбедува соодветна уплата на придонесите за социјално и здравствено осигурување. Оттука немањето на писмен договор за работа претставува сериозен извор на несигурност за работникот и може да биде поттик за негово вклучување во различни скриени економски активности како што е непријавената работа, но и е поттик за работодавците за вклучување во активности на нелојална конкуренција која е исто така може да биде дел од скриената економија. Меѓународната организација за труд (МОТ) исто така заклучува дека “Во просек, во споредба со формалните работници, неформалните работници имаат пониски приходи, имаат помали шанси да имаат корист од разни економски можности и правна заштита, и имаат помали можности да ги употребат своите економски права и колективниот глас.”²¹ График 3 прикажува дека **9% од сите Македонски работници работат без договор за работа (во споредба со 7% во 2014)**, и воопшто не им се исплаќаат социјалните и здравствени придонеси.”

Процентот на овие вработени **во Албанија и Косово е двојно поголем и изнесува 17% и 21% соодветно**. Користејќи ги апсолутните вредности од График 2 од категоријата „Без договор“ и нивно соединување со податоците во График 5 индицира дека процентот на скриени плати/приходи е се уште најакутниот проблем, а **приходите на речиси 1/2 вработени во Македонија (44% во споредба со 40% во 2014), 36% во Албанија и 37% во Косово се делумно или комплетно непријавени**.²²

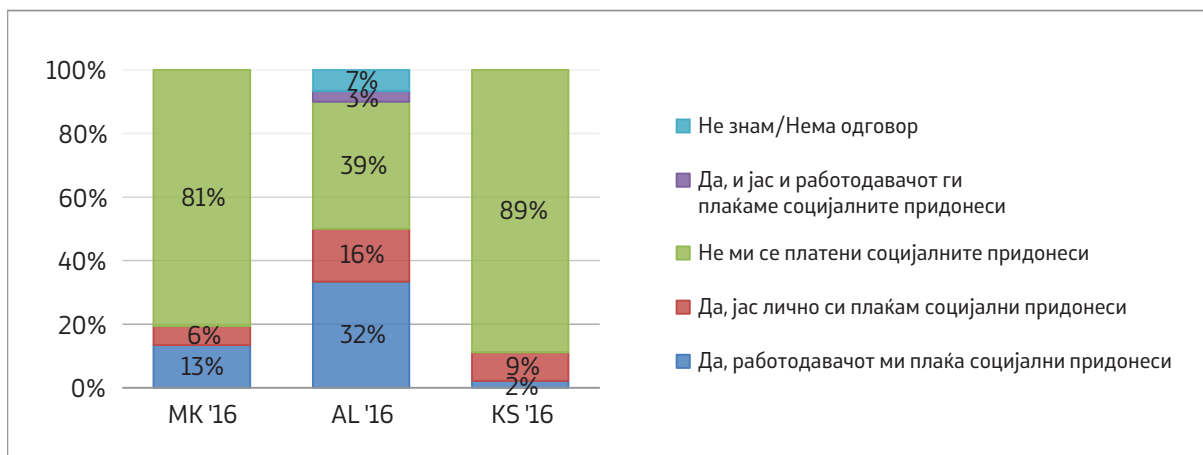
21 ILO (2013) *Labour inspections and undeclared work in the eu*. Accessed on 25.08.2016
<http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---lab_admin/documents/publication/wcms_220021.pdf>

22 Процентите се добиени преку соединување на апсолутните вредности од График 2 од категоријата „Без договор“ (прашање Q3 од прашалникот) и нивно соединување со податоците во График 4 (прашање Q7A од прашалникот) со коешто се добиваат подесени вредности за делумно или целосно непријавена плата на вработените со и без договор за работа на ниво на држава.

Секундарната/дополнителна работна дејност речиси исклучиво се врши без договор за работа.

Кога се работи за вработените кои покрај примарната извршуваат и секундарна/дополнителна работна дејност, вклучително и само-вработените, ситуацијата е уште позагрижувачка затоа што огромно мнозинство (**околу 90%**) од нив во Македонија и Косово работат без писмен договор за работа. Во случаите кога постои договор за работа тоа се договори на дело, авторски договори или други видови на привремени договори за работа. Албанија иако со подобри резултати во споредба со останатите 2 земји има се уште висок процент односно 55,6% од вработените ја извршуваат својата секундарна/дополнителна работна дејност без писмен договор за работа (вклучувајќи ги и само-вработените).

График 4 - „Кој ги плаќа вашите придонеси за социјално осигурување (за секундарно вработување)? (Q.13)“

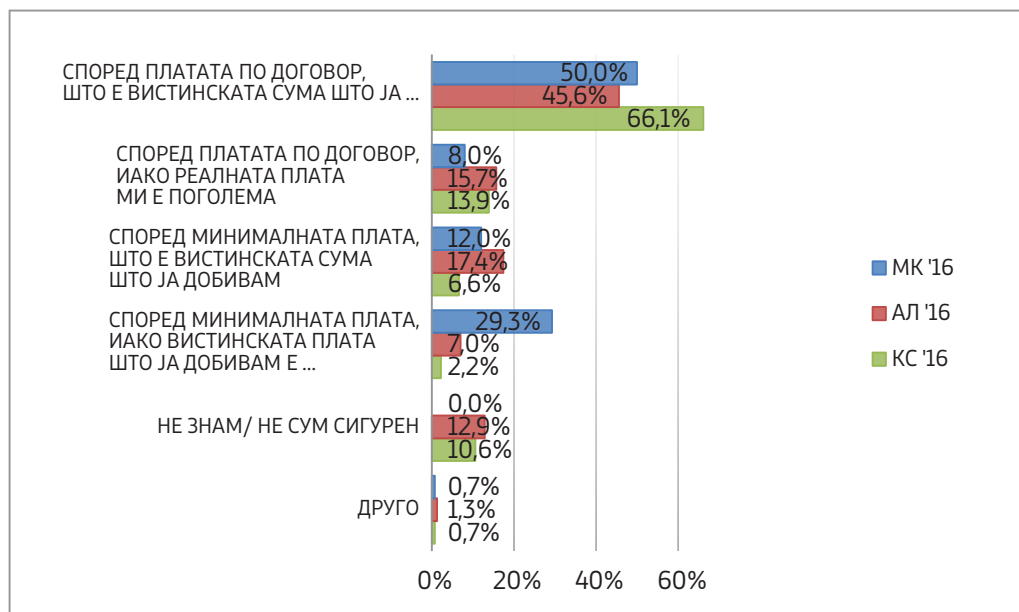
Извор: CRPM/IDM/D4D анкета 2016 (население).

Согласно претходно искажаното, социјалните придонеси за дополнителната работна дејност не се исплаќаат во околу 80% од случаите во Македонија и Косово и 39% во Албанија. Исто така, здравственото осигурување не се исплаќа за 77,3% од вработените со дополнителна работна дејност во Македонија и 100% од нив на Косово.

Работењето секундарна/дополнителна работна дејност се карактеризира со екстремно ниски нивоа на исплати на социјалните и здравствени придонеси како и персонален данок на приход.

Албанија повторно, и во овој случај, котира подобро од другите земји што може да се поврзе со различниот систем на плаќање на придонесите за социјално и здравствено осигурување каде компаративно ги немаат платено своите придонеси само 1/3 од работниците со дополнителна/секундарна работна дејност. **Приближно 60% од испитаниците од Македонија и Албанија, и речиси 90% од работниците на Косово се изјасниле дека не го пријавуваат приходот од дополнителната работна дејност и следствено не плаќаат никаков персонален данок на доход.**

График 5 - „Кој е износот на платата врз основа на кој ви се исплаќаат придонесите за социјално осигурување од страна на вашиот работодавец?“ (Q.7A).

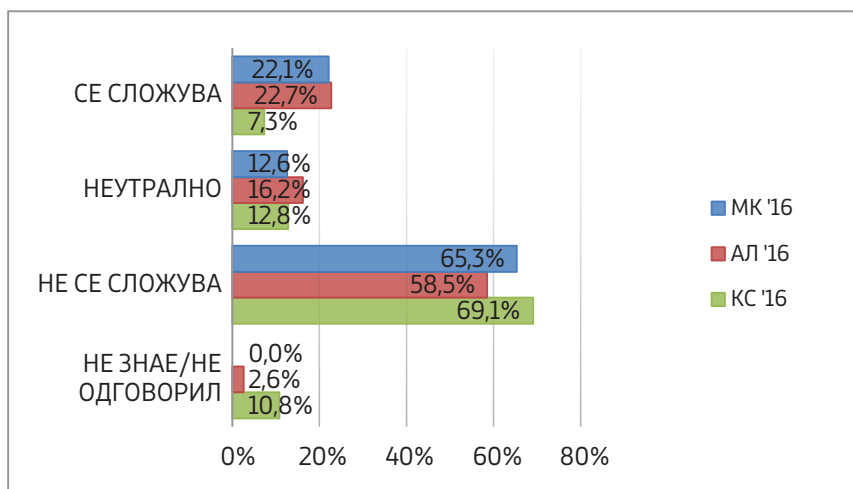
Извор: CRPM/IDM/D4D анкета 2016 (население).

Имањето или немањето на писмен договор за работа не го прикажува целосниот спектар на скриено вработување. Како што е прикажано во График 5 разликите помеѓу износите на плати впишани во договорите за работа и реално исплатената плата (преку плата во 'плико' или разни видови на привремени договори за работа) исто така обезбедува интересни податоци кои инспекторите и министрите за трудова политика можат да ги искористат со цел да ги подесат мерките кои целат кон сузбивање на непријавениот труд. Како што е прикажано во графикот погоре, на повеќе од **1/3 (37.3%) од вработените во Македонија, околу 1/4 (22.7%) во Албанија и 1/5 (20.5%) на Косово им се исплаќаат придонеси за социјално и здравствено осигурување на износ на плата кој е помал од реално примената плата**. Ситуацијата во 2016 година во Македонија е за нијанса полоша од 2014 година. Додека во Македонија и Албанија само на половина од вработените им се исплаќаат плати кои всушност фигурираат во нивните договори за работа, на Косово ситуацијата е малку подобра со тоа што 66.1% од вработените ја потврдуваат оваа добра практика. Разликата повторно може да е поврзана со фактот дека на Косово работодавците не се правно обврзани да им ги уплаќаат придонесите за здравствено осигурување на своите вработени.

Нејативниите перцепции за државното социјално и здравствено осигурување ги поттикнуваат вработените кон неформалност

Проценувајќи го нивото на сложување со различни изјави поврзани со скриената економија станува сè појасно дека моменталното ниво на задоволство со платата им е многу поважно на работниците отколку долгорочната сигурност која доаѓа со регуларно платени социјални и здравствени придонеси. Конкретно **во Македонија дури 22.1% одговориле дека порадо би биле непријавени работници со повисока плата отколку пријавени работници со пониска плата, 22.7% во Албанија и само 7% во Косово**. Косоварите имаат попозитивни перцепции во однос на формалната економија и ја гледаат како постабилна опција на долг рок и подоходовна од аспект на пензиско осигурување.

График 6 - Ниво на (Не)согласување со изјавата 'Порадо би бил непријавен работник со по-висока плата отколку пријавен со пониска плата' (Q MK11 E).

Извор: CRPM/IDM/D4D анкета 2016 (население).

Од друга страна несогласувањето со изјавата е солидно во сите 3 земји и се движи од 65.3% од вработените во Македонија (во споредба со 58.6% во 2014), 58.5% во Албанија, до високи 69.1% во Косово.

Не случајно, образованието игра важна улога во обликувањето на перцепциите, идните одлуки, и достапните работни позиции во контекст на специфичниот сегмент на пазарот на труд и неговите елементи на понуда и побарувачка. Податоците силно индицираат дека образованието игра значајна улога во поседувањето или не поседувањето на писмен договор за работа кое е евидентно гледајќи ги податоците низ призмата на разните нивоа на завршено образование на работниците. Ова е патоказ за регулаторните тела кои можат да ги искористат за да одредат каде се потребни повеќе ресурси за зголемување на ефикасноста за детекција на непријавени работници, но исто така за да ги зголемат таргетираните образовни мерки на локално и национално ниво.

График 7 - Процент од вработените кои имаат писмен договор за работа согласно нивото на образование % (Q3 vs Q.D3).

Извор: CRPM/IDM/D4D анкета 2016 (население).

Податоците покажуваат забележителни разлики во однос на нивото на завршено образование на работниците каде што само 56.8% во Македонија, 20.6% во Албанија, и ниту еден од работниците со основно образование во Косово²³ не поседуваат писмен договор за нивната примарна работа. Ситуацијата со работниците со високо образование дополнително ја истакнува важноста на образованието и дури 90.5% од работниците во Македонија со високо образование, 88.9% во Албанија и 78.3% во Косово поседуваат писмен договор за работа (види График 7). Иако не е изненадувачки, податоците јасно покажуваат дека веројатноста работникот да поседува писмен договор за работа расте согласно неговото ниво на завршено образование кое што е далеку подрамотично кога работниците преминуваат од завршено основно кон средно образование.

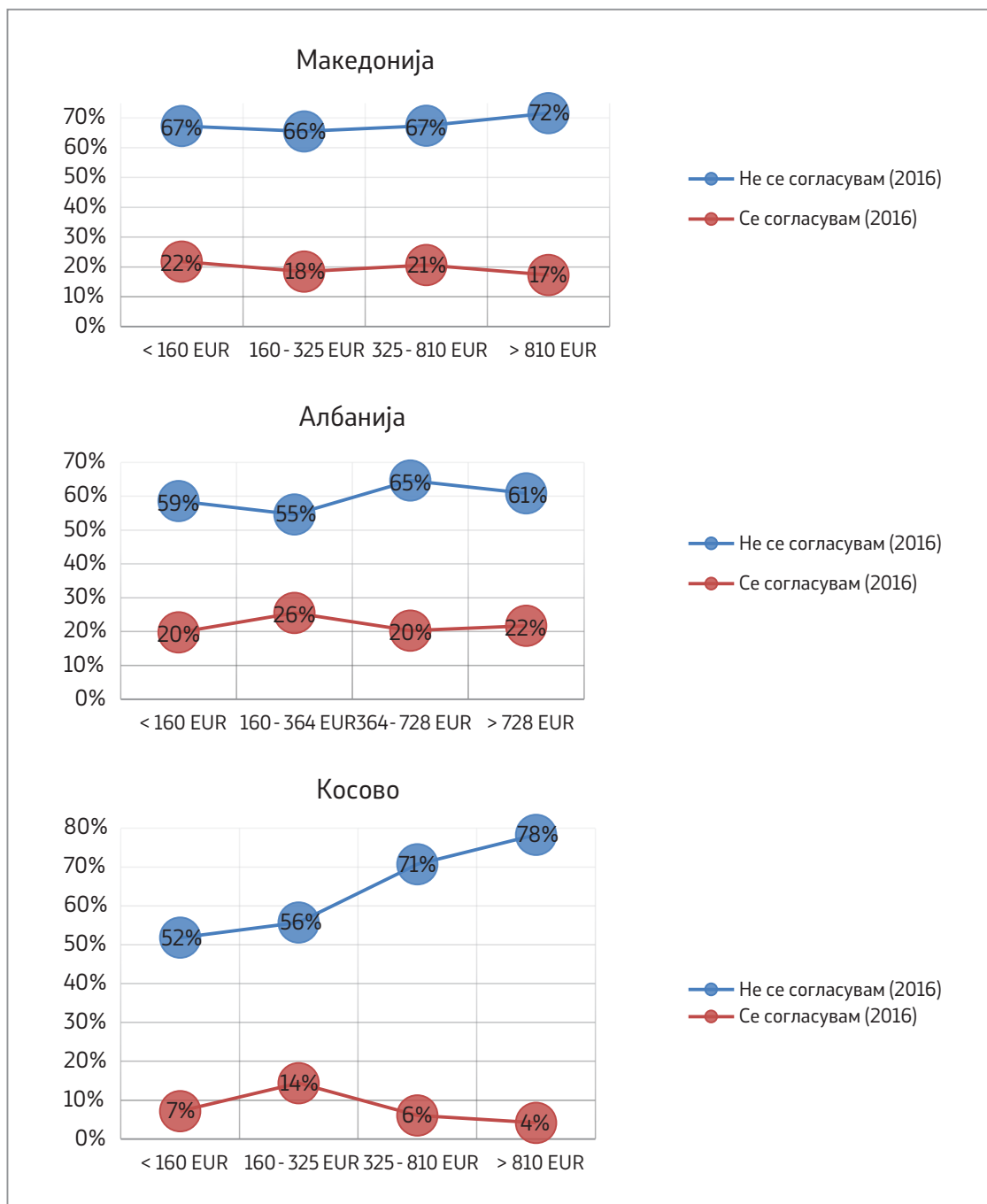
Доколку ги поврземе податоците од претходното прашање со вкупните месечни приходи на домаќинствата, имаме дополнителен поглед кон поттикот за прифаќање на непријавена работа и/или даночна евазија (види 8). Помеѓу 67% и 72% од македонските работници не се сложуваат со изјавата дека порадо би биле непријавени работници со повисока плата отколку пријавени со пониска плата додека помеѓу 22% и 17% од нив се сложуваат со изјавата независно од нивото на приходи на домаќинствата. Ова претставува големо подобрување од 2014 година (израмнување на кривите за сложување/несложување) особено кај домаќинствата со помали приходи кои се движат од 0 до 20.000 МКД (до 325 ЕУР). Работниците од Косово навидум следат слични перцепции како тие во Македонија во 2014 година коешто оди во прилог на аргументот дека проблемот на непријавена работа е во голема мера поврзано со високите нивоа на сиромаштија и е всушност механизам на преживување и справување кој го користат индивидуалците со цел да скрпат крај со крај со средствата и можностите со кои располагаат. Во секој случај, овој вид на ставови и консеквентно однесување во линија со тие ставови го зголемува ризикот на економски најранливите групи да станат поранливи во услови кога ќе им биде потребен некаков вид на безбедносна мрежа за социјална заштита.

Прогресивниот/пропорционален даночен модел имплементиран без соодветни позитивни мерки кои би дале позитивен на работниците со високи приходи да го пријавуваат својот приход и да го плаќаат својот данок е осуден да произведува позитивен за скриени економски активности, односно даночна евазија.

Податоците за Албанија од друга страна прикажуваат поразлична приказна. Генерално тоа што очекуваме да видиме во графиците е крива на несогласување која има нагорен, позитивен тренд (од лево кон десно), и крива на согласување која има надолен, негативен тренд. Ова е во линија со фактот дека албанските работници кои живеат во домаќинства со месечни приходи до 728 ЕУР се согласуваат и не се согласуваат со оваа изјава на нивоа слични како тие на Македонија и Косово. **Но, нивото на согласување со изјавата се намалува од 65% на 61% за подоходовните работници кои живеат во домаќинства со месечни приходи од над 728 ЕУР.**

23 Причината може да биде фактот дека од анкетниот примерок од Косово само 9% од испитаниците се изјасниле дека имаат завршено основно образование или помалку од тоа. Од нив речиси сите се невработени или имаат само дополнителна/секундарна работа за која немаат договор за вработување.

График 8 – Македонија, Албанија и Косово, (Не)согласување со изјавата ‘Порадо би бил непријавен работник со повисока плата отколку пријавен со пониска’ и месечни приходи на ниво на домаќинство (Q.D27B vs. MK11E).

Извор: CRPM/IDM/D4D анкета 2016 (население).

Можно е да постојат повеќе поврзани фактори кои се во различна мера одговорни за оваа разлика но еден од нив може да биде поврзан со фактот дека од 2014 година Албанија го поништи рамниот данок на приход од 10% и вовеле прогресивен данок на приход од 13% на приходи кои се движат помеѓу 220 и 950 ЕУР како и 23% данок на приход на вработени со приходи над 950 ЕУР.²⁴ Прогресивниот данок на приход е дополнителен даночен товар кој може да даде поттик на вработените со повисоки примања да развијат негативен однос кон формализирање на бизнисите кое понатаму може да ги доведе кон барање на различни

²⁴ Invest in Albania website, Short overview of the Albanian tax system. Accessed 05.10.2016
<<http://invest-in-albania.org/taxation-system/>>

начини на избегнување на пријавување на нивните економски активности како и поттик за даночна евазија иако се доволно доходовни за да ги извршат своите обврски и да ги платат своите даноци. Наодите кои ќе бидат презентирани во следната кратка анализа за скриената економија и даночната евазија во Македонија, Албанија и Косово ќе обезбедат дополнителен контекст и податоци за можната врска помеѓу горенаведените но и други фактори.

IV. АНКЕТИ И ИНДЕКСИ НА СКРИЕНАТА ЕКОНОМИЈА

Методологијата развиена за пресметување на индексот на скриената економија базиран на анкети во одредена специфична популација и бизнис секторот ја развива Центарот за изучување на демократијата од Бугарија и е прилагодена преку ЦИКП да може да се користи во Македонија, Албанија и Косово. Индексот се состои од **Скриено вработување**, од една страна, и **Скриен обрт на средства** од друга страна.

Скриено вработување – со овој индекс се дава резиме на жртвувањето на вработувањето во смисла на изнаоѓање главни начини за прикривање даноци и социјални и здравствени придонеси на штета и на државата и на работникот. Тука спаѓаат три под-индикатори (непријавена работа, скриено социјално осигурување и скриено здравствено осигурување):

1.1. Непријавени работни места

1.1.1. Процент на работници без формални договори

1.1.2. Процент на работници со скриени клаузули

1.2. Скриено социјално осигурување

1.2.1. Процент на работници без социјално осигурување

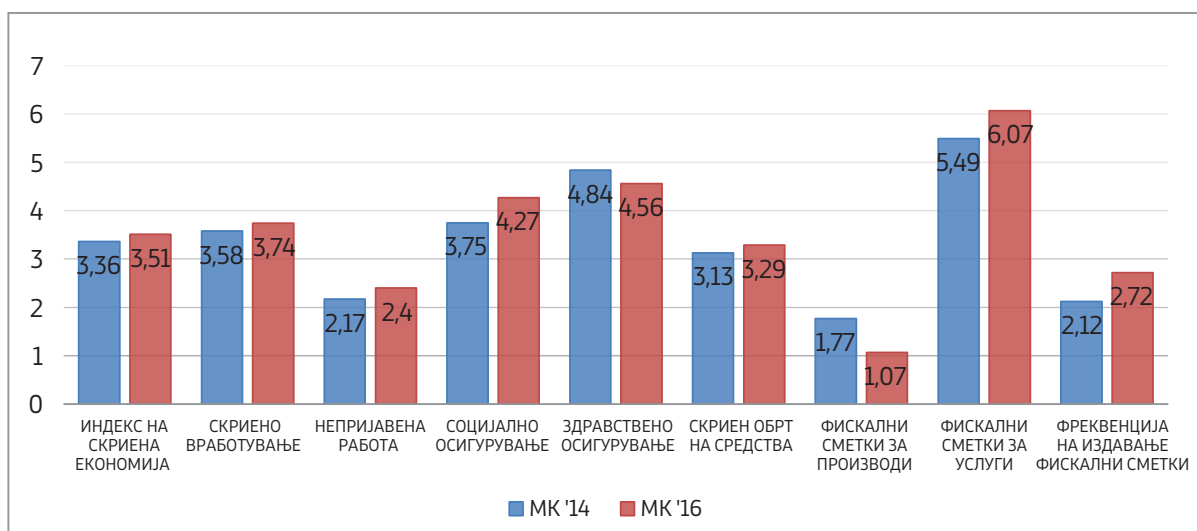
1.2.2. Процент на работници со делумно скриено социјално осигурување

1.3. Скриено здравствено осигурување

1.3.1. Процент на работници без здравствено осигурување

1.3.2. Процент на работници со делумно скриено здравствено осигурување

График 9 – Индекс и суб-индекси (население) за Македонија (2014-2016).

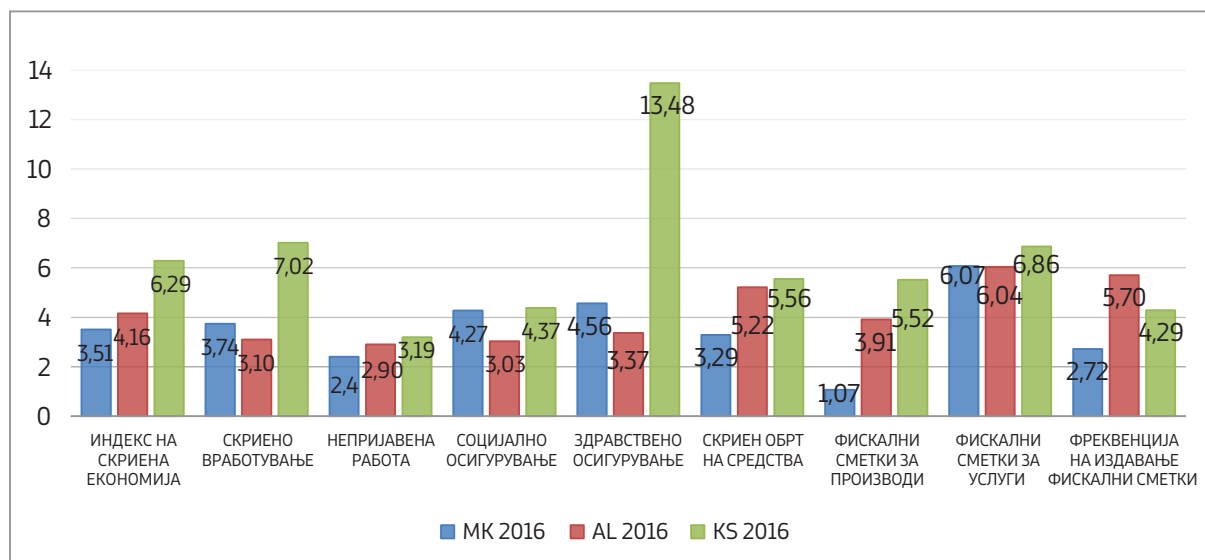

Извор: Анкета на населението CRPM/CSD 2014и CRPM/IDM/D4D анкета 2016 (население)

Скриен обрт на средства – го опфаќа обемот во кој документите и фискалните сметки не се издаваат за промет во трговијата. Индексот ги содржи следните под-индикатори:

- 2.1. Фреквенција на неиздавање на потврди за данок за одредени поголеми суми;
- 2.2. Фреквенција на неиздавање на потврди за данок за одредени услуги;
- 2.3. Фреквенција честот на неиздавање на фискални сметки за купување на одредени групи производи во малопродажба.²⁵

График 10 – Индекс и подиндекси на скриената економија (население) за Македонија, Албанија и Косово.

Извор: CRPM/IDM/D4D анкета 2016 (население)

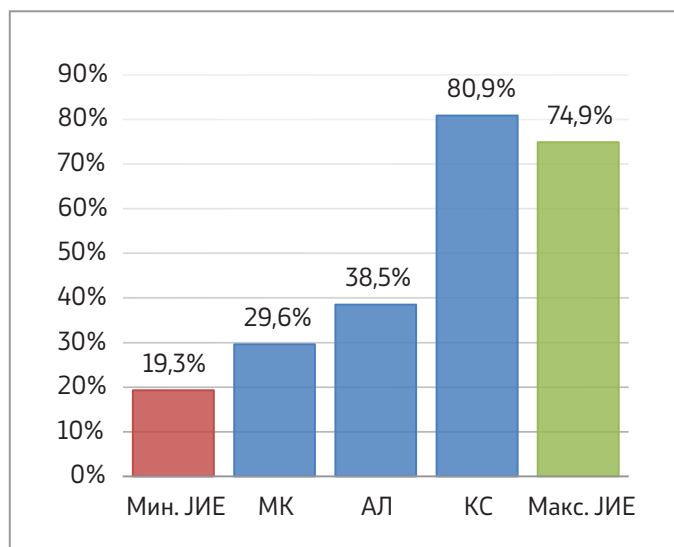
Индексот на скриената економија дава интересна слика за секоја земја поодделно, како и за помалите региони како целини и нивната соодветна економска реалност. На пример, Македонија има малку полоши (повисоки вредности) од 3.36 во 2014 на 3,51 во 2016 год. во речиси сите категории на индексот на скриена економија за 2016 год. (види График 10). Евидентно **подобрување** има само во категориите на **Здравствено осигурување (индекс од 4,56 намален од 4,84)** и **издавање фискални сметки за производи (индекс од 1,07 намален од 1,77)**. Како што се напоменува во текстот, Македонија **западна во голема политичка криза во 2014 год.** која влијае врз ефикасноста на владините институции во целост и веројатно е еден од главните фактори за негативни промени во индексот на Скриената економија.

Граѓаните се свесни и ја прифаќаат распространетата скриена економија како неизбежен дел од секојдневниот живот; го разбираат нејзиното негативно влијание врз локалната економија и доведувањето до нефер конкуренција во бизнисот. Исто така, сметаат дека митото треба да се толерира, а истовремено е и еден од факторите за предоминанцијата на скриената економија. **Косово има највисок индекс на скриена економија (највисока вредност), индекс од 6,29, а по него следува Албанија (4,16) и Македонија (3,51) и се наоѓа на водечка позиција во сите поткатегории на индексот.** Индексот на скриената економија од 7,02 е со речиси двојна вредност од оној на Македонија (3,74) и Албанија (3,10). Категоријата на здравствено осигурување ја достигнува максималната граница на индексот од 10 заради фактот што работодавците во Косово не се обврзани да плаќаат здравствено осигурување за своите вработени. Како што ќе следува понатаму во анализата, ќе се потврдат наодите од анкетата и индексот кои покажуваат дека во Македонија има подобра фискална дисциплина во споредба со другите 2 земји оценувајќи според под-индексите за **Фискални сметки за производи** и **Фреквенција на издавање на фискални сметки**. Онаму каде вредноста на индексот во Македонија е 1,07 и 2,72 (соодветно), вредностите се скоро двојни и се искачуваат до 3,91 и 5,70 во Албанија и 5,52 и 4,29 во Косово.

²⁵ Hidden Economy Index methodology as defined by the Center for the Study of Democracy (CSD) – Bulgaria.

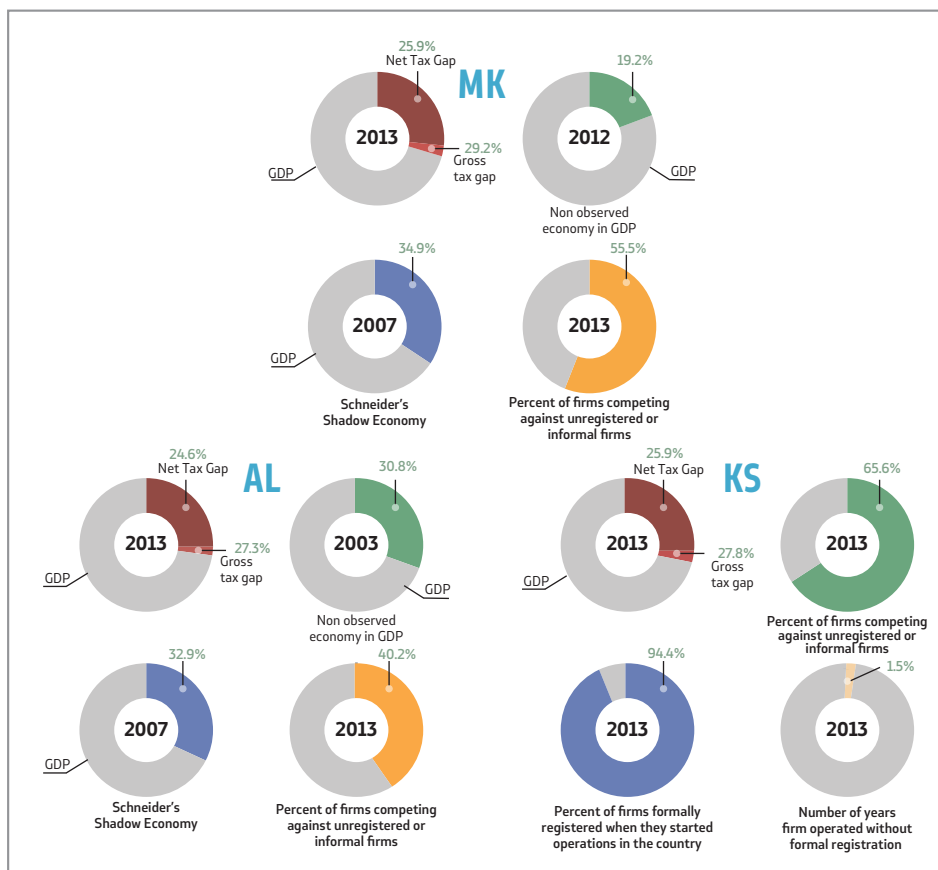
Во Извештајот на СЕЛДИ за регионална проценка за 2016 год. кој ја користи истата методологија за проценка на индексот на скриена економија се дадени слични шеми (График 11 и График 12). **Македонија (29,6%) е најблиску до минималните вредности на индексот во споредба со земјите од Југоисточна Европа каде индексот се движи од 19,3% до 74,9%. Албанија се наоѓа во средина со 38,5%, додека Косово го надминува максимумот за ЈИЕ достигнувајќи вредност на индексот од 80,9%.**

График 11 – Индекс на скриената економија според мерките на СЕЛДИ за 2016 год.

Извор: SELDI, Hidden Economy and Good Governance in Southeast Europe: Regional Assessment Report 2016.

График 12 – Клучни индикатори за скриената економија во Македонија, Албанија и Косово.

SELDI, Hidden Economy and Good Governance in Southeast Europe: Regional Assessment Report 2016.

V. ДАНОЦИ И ПРИХОДИ

Постојат широки разлики помеѓу регионите и земјите во големината, начинот и главните сектори на делување на непријавената економија во Европа, која според податоците на Еурофаунд во просек се , „18% од БДП-то на ЕУ, кои се движат од под 8% од БДП (Австрија) до 30% од БДП (Бугарија). Непријавеата работа е најзастапена во градежништвото, но исто така е широко распространета во услугите кои се даваат во домовите, приватното обезбедување, индустриското чистење, земјоделството, како и во хотелиерството и ресторантски и кетеринг услуги.“²⁶ Неизбежно е дека специфичните карактеристики на земјата која се анализира во сверата на јавните политики и економијата креираат збир на различни поттици кои понатаму произведуваат специфични трошоци и корисности кои доаѓаат со вклучувањето во скриената економија. Откривањето на тие позитивни и негативни поттици неизбежно водат кон конкретни препораки и решенија за јавни политики.

	Албанија	Македонија	Косово
Придонеси за социјално осигурување (вкупна стапка)	27.9% (11.2% стапка за вработените, 16.7% стапка за работодавците)	27% (13.5% стапка за вработените, 13.5% стапка за работодавците)	10% (5% стапка за вработените, 5% стапка за работодавците)
Корпоративен данок на приход	15%	10%	10%
ДДВ	20%	18%	18%
Персонален данок на доход	Прогресивна стапка 0%, 13% и 23%	Рамен данок од 10%	Прогресивна стапка 0% (0 -80 еур), 4% (81 -250 еур) и 10% (> 450 еур)

Извор: IMF Country Report No. 16/143, Albania, June 2016

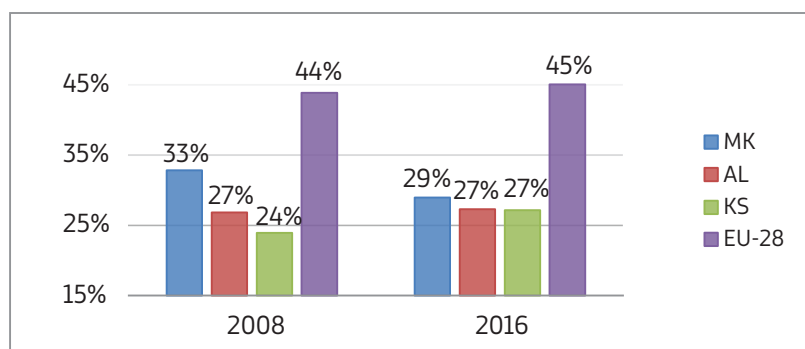
Даночната евазија ја следи токму таа различност помеѓу земјите кои се генерирани меѓу другото и од специфичните системи на социјална и здравствена заштита, даночните стапки и политика, ефикасноста на даночните власти и на прифатените мерки за даночна дисциплина, јавната свест како и довербата кон владините институции и мерки.

Споредувајќи ги нивоата на владини приходи, претставено како процент од БДП или пер capita на земјите, обезбедува индикација за важноста на јавниот сектор во економијата согласно достапните финансиски ресурси и е одреден од минатите и сегашни политички одлуки кои ги носат тие влади. Општите владини приходи можат да се искористат и како индикатор за нивото на непријавени активности во неформалната економија односно да покажат колкав дел од вкупната економска активност избегнува соодветно надгледување и оданочување од страна на државата, кое е особено важно за земји во развој. **Македонските даночни приходи претставени како процент од БДП се 29% во 2016 година, а Албанскиот и Косовскиот се 27% што е далеку пониско од просекот на ЕУ-28 кој е 45% од БДП (График 13).** Иако е разбирливо повеќето земји во развој да имаат така низок размер на приходи и БДП сепак е загрижувачки фактот што истот се нема значително променето или подобро во последните 8 години. Всушност тој размер

26 European Parliament News (02.02.2016) "European platform to tackle undeclared work." Accessed 19.07.2016 <<http://www.europarl.europa.eu/news/en/news-room/20160129IPR11935/European-platform-to-tackle-undeclared-work>>

во Македонија забележува влошување од 2008 година кога приходите претставувале 33% од БДП наместо размерот во 2016 година кога е 29% од БДП и покрај позитивните движења во економијата, константно и покачено ниво на Странски директни инвестиции (СДИ), зголемени приходи од придонесите за социјално и здравствено осигурување, и зголемени приходи од сите даноци. Албанскиот размер на приходи и БДП се има одржано на исто ниво (27%) во последните 8 години (но покажува подобрување од 2006 до 2016 год. згоелмувајќи се од 26% на 27,1%), додека Косовскиот забележува благо подобрување од 24% во 2008 на 27% во 2016 година.

График 13 – Општи државни приходи како % од БДП.

Извор: ММФ, Проекција на Светски Економски Форум

<https://knoema.com/IMFWE02014Apr/imf-world-economic-outlook-april-2014?tsId=1025200>

1. Македонија

Истражувањето на Мојсоска-Блажески (2011)²⁷ за влијанието на промените во трудовиот закон врз стапката на вработеност и големината на неформалната економија покажува маргинален ефект на јавната политика за рамен данок. Авторот пронаоѓа дека „намалувањето на стапката на социјалните придонеси имале позитивно влијание врз стапката на вработеност во контраст со влијанието за реформата за рамен данок.“ Таа понатаму заклучува дека социјалното осигурување и даночните реформи насочени кон намалување на цената на трудот ги носат следните позитивни ефекти: (а) им има помогнато на вработените за време на кризата, (б) имало ефект врз вработеноста, (в) ја зголемиле нето платата, (г) го намалиле нивото на неформална економија, (д) ја подобриле даночната дисциплина, и (ф) го зголемиле бројот на осигурени лица во пензискиот систем на земјата.²⁸

Даночниот товар во Македонија останува релативно низок во периодот 2010-2016. Сепак даночниот товар останува релативно висок за ниско квалификуваниот труд, „поради минималната основица за уплаќање на придонесите за социјално осигурување, која е утврдена на 65% од просечната плата во државата, а не од платата на поединецот и околу 50% во просек за здравствено осигурување (одвоено по дејности, со повисоко релативно оптоварување на дејностите каде просечните плати се пониски)“²⁹.

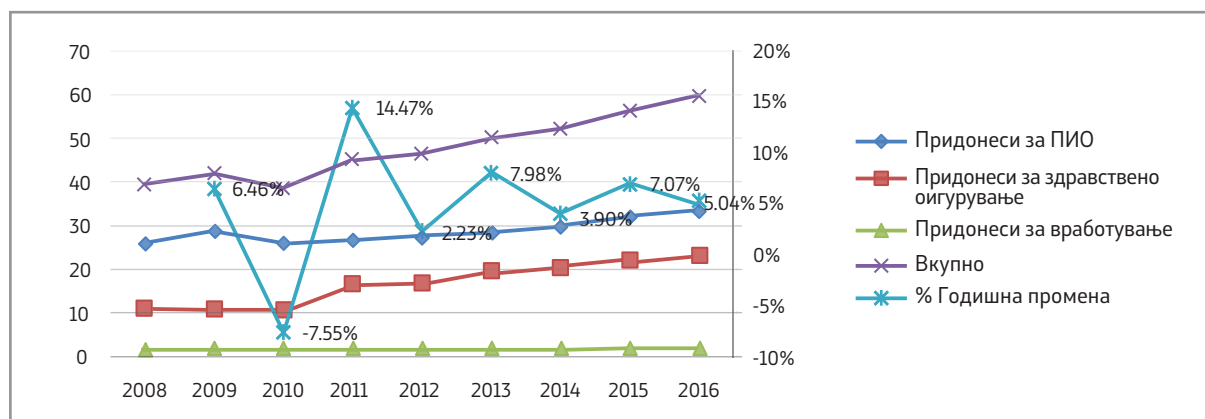
27 Dzhekova, Franic, Mishkov, C. Williams (2014), “Tackling the Undeclared Economy in FYR Macedonia” GREY Working Paper No. 3, University of Sheffield. Retrieved from: http://www.grey-project.group.shef.ac.uk/wp-content/uploads/2014/08/WP3-Tackling-the-Undeclared-Economy-in-FYROM_10072014.pdf

28 Dzhekova, Franic, Mishkov, C. Williams (2014), “Tackling the Undeclared Economy in FYR Macedonia” GREY Working Paper No. 3, University of Sheffield. p.44-45. Retrieved from: http://www.grey-project.group.shef.ac.uk/wp-content/uploads/2014/08/WP3-Tackling-the-Undeclared-Economy-in-FYROM_10072014.pdf

29 Trpeski P., Tashevska B. (2012) *Labour Tax Wedge in the Republic of Macedonia – Trends and International Comparison*. Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica, 14(2), 2012, p.575. Retrieved from: <http://www.oeconomica.uab.ro/upload/lucrari/1420122/24.pdf>

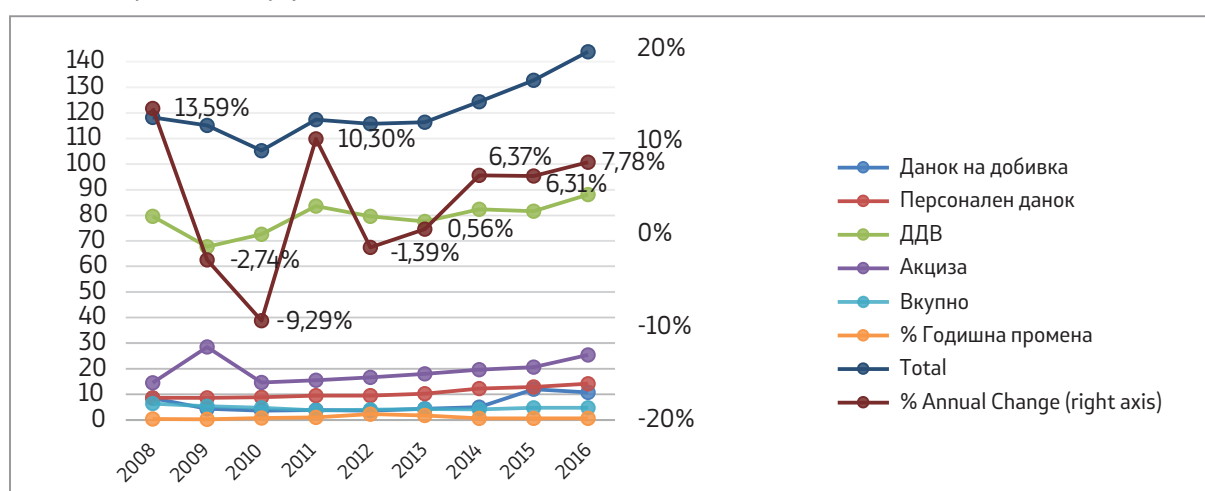
Анализирајќи ги статистичките податоци (График 14) кои доаѓаат од Управата за јавни приходи (УЈП), и во 2016 година се забележува позитивен тренд на даночните приходи кои доаѓаат од придонесите за пензиско и инвалидско осигурување, како и од придонесите за здравствено осигурување. Овој тренд е посебно истакнат од 2008 година со просечен годишен раст на вкупните даночни приходи од придонесите од 4.95%. Но, гледајќи ги конкретно приходите за пензиско и инвалидско осигурување, и за вработување може да се заклучи дека истите се немаат драматично зголемено. Всушност, во периодот 2008 – 2016, годишните приходи за истите ставки се имаат зголемено вкупно за 29% и 20% и остануваат на слични просечни годишни апсолутни вредности од 29 милијарди MKD (471 мил. EUR) и 1.8 милијарди MKD (29.2 мил. EUR). Позитивниот тренд на вкупните даночни приходи од социјалните придонеси во најголем дел се должи на драстичното зголемување на приходите од придонесите за здравствено осигурување кои во последните 8 години се има повеќе од двојно зголемено, односно од 11 милијарди денари во 2008 на 23 милијарди денари во 2016 година. Оваа значителна промена може да се припише како позитивен ефект на неколкуте последователни промени на Законот за придонеси од задолжително социјално осигурување (ЗПЗСО).³⁰

График 14 - Даночни приходи од придонесите за социјално осигурување во периодот (2008- 2016).

Извор: Управа за јавни приходи на Македонија (УЈП).

График 15 - Стапки на даночни прибирања од страна на Управата за јавни приходи и Царината во Македонија (во милијарди MKD).

Извор: УЈП <http://ujp.gov.mk/mk/statistika/naplata/1/0/0> и

Customs <http://www.carina.mk/DesktopDefault.aspx?tabindex=0&tabid=57>

30 Dzhekova, Franic, Mishkov, C. Williams (2014), "Tackling the Undeclared Economy in FYR Macedonia" GREY Working Paper No. 3, University of Sheffield. Retrieved from: http://www.grey-project.group.shef.ac.uk/wp-content/uploads/2014/08/WP3-Tackling-the-Undeclared-Economy-in-FYROM_10072014.pdf p.44

График 16 - Извештаи за нерегуларности регистрирани преку жешката линија на УЈП (198) и е-извештаи

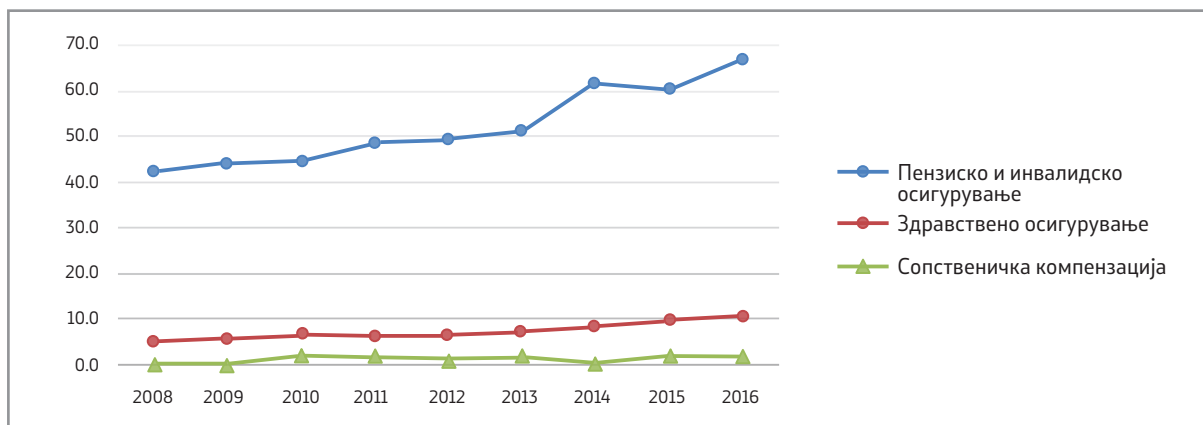
Извор: Статистика на УЈП <http://ujp.gov.mk/mk/statistika/naplata/9/0/0>

2. Албанија

Од 1997 година Албанија прави напори да воспостави систем на даноци и други давачки согласно добрите практики од земјите-членки на ЕУ. Во 2008 година се вовеле рамниот данок од 10% како и други фискални инструменти кои доведоа до генерално зголемени даночни приходи најрано до 2011 година. Но, мора да се напомене (како во График 13) дека приходите како процент од БДП се имаат намалено или останале на исто ниво како во 2008 година, односно на 27% од БДП. Понатаму, даночните приходи како процент од БДП паднале од 26.9% од БДП во 2008, на 24,8% во 2012 за време на секундарната економска криза поттикната од кризата во 2008 год., па затоа влијанието на рамниот данок не е толку позитивен во однос на приходите од даноци, иако служел како амортизација за бизнисите во текот на економската криза по 2008 год. Во 2013 година ново избраната Влада на Република Албанија потпиша три годишен рамковен договор со Меѓународниот монетарен фонд (ММФ) со кој се обезбедија средства во замена за затегнување на фискалната дисциплина³¹. Оваа поддршка од страна на ММФ има помогнато да се спречи тенденцијата на намалување на даночните приходи која Албанија ја искуси во периодот 2011-2013 година, во главно преку зголемување на приходите кои доаѓаат од социјалните придонеси и данокот на добивка. Даночните стапки се зголемени во сите даночни класи, како што се корпоративните даноци од 10% на 15% и данокот на акцизни стоки. Во 2014 година персоналниот данок се променил од рамен данок на прогресивен систем на оданочување. Со оглед на тоа што 60% од даночните обврзници се под горната граница за која се плаќа 0% персонален данок, оваа даночна реформа ја има ослабено стапката на прибрани даноци.

³¹ Balkan Insight: <http://www.balkaninsight.com/en/article/albania-government-starts-major-crackdown-against-fiscal-evasion-09-01-2015> - sthash.Y4xeKWdm.dpuf

График 17 - Даночни приходи во Албанија од придонеси за социјално осигурување за периодот (2006-2016) во милијарди леки.

Извор: Министерство за финансии на Албанија.

Зголемувањето на даночните стапки во 2015 година за акцизни стоки како што се тутун и деривати на нафта немаше ефект на зголемување на даночните приходи. Една причина за оваа појава може да биде припишана на очекувањата кај граѓаните и бизнисите за овие даночни зголемувања и соодветен одговор преку искористување на практики на скриена економија и неусогласеност со воспоставените процедури за увоз и извоз. Друга можна причина, иако помалку веројатна, едноставно намалување на потрошувачката за тие производи. Владата одлучи во 2016 година да го поништи данокот за малите бизниси како и да направи исклучок од данок на добивка за мали и микро претпријатија кое е веројатно да ги намали даночните приходи, но во исто време и би ги стимулирало економските процеси. Поради ниската даночна ефикасност, бројните даночни исклучоци, и предизвици со даночната дисциплина, се очекува даночните приходи да забележат само благо зголемување до 2019 година.³² Освен тоа, Албанската влада планира да го намали прагот на оданочување со ДДВ од 35.000 евра на 0 (веројатно од 2018 год.), со цел да се спречи неформалноста на малите бизниси.

Даночна евазија

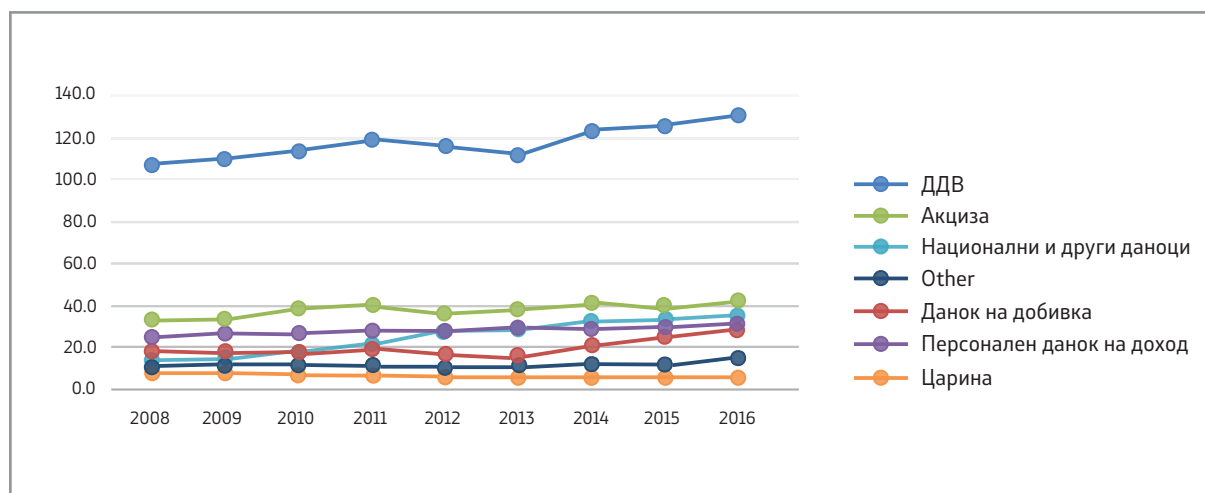
Состојбата со даночната евазија во Албанија не може јасно да се идентификува пред се затоа што не постои прецизна статистика или извештаи од одговорните институции³³. Не помага и фактот што има преголема бирократија и висок волумен на трансакции со готовина кои дополнително го отежнуваат прибирањето на потребните податоци³⁴. Според Меѓународниот монетарен фонд (ММФ) даночната недисциплина поврзана со ДДВ, а извлечена од Ц-ефикасноста може да биде земена како проценка за даночната евазија во државата. Тие проценуваат дека јазот во даночната усогласеност од 34% - 39% од потенцијалниот ДДВ, коешто е благо повисоко од регионалниот просек и има тренд на зголемување од 2008 година. Потенцијалниот приход од ДДВ за ЕУ земјите изнесува 15%. Овој тренд на зголемување можно е да е предизвикан од влошена даночна дисциплина, која најмногу може да се припише на значителниот степен на криумчарење и измама поврзана со даноците за акцизни стоки како што се горивата и цигарите.

³² International Monetary Fund, Staff Report Albania 2016, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16142.pdf>

³³ Hysen Muceku, Altin Muca, 'Informal Economy in Albania – Its Costs in the Country Development' (2014) 5(9) Mediterranean Journal of Social Sciences 642, 64

³⁴ International Monetary Fund, Albania June 2016 <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16143.pdf>

График 18 - Стапки на даночни приходи на Управата за јавни приходи на Албанија (Во милијарди Леки).

Извор: Министерство за финансии на Албанија.

Албанската црна економија се проценува на 33% од БДП³⁵ во 2014, кој што процент е далеку над европскиот просек од 18.6%.³⁶ Во Септември 2015 година владата започна кампања против неформалните практики во економијата која има за цел да ја подигне подготвеноста за справување со прашањето за даночната евазија, посебно преку подобра контрола, регистрирање на работници и мали бизниси како и сузбивање на даночната недисциплина. Иако беше очекувано од главните чинители и креатори на јавни политики, поради високиот интензитет и силниот фокус на помалите бизниси, кампањата не ги постигна очекуваните резултати и напротив придонесе кон понатамошно разорување на бизнис климата во Албанија. Но сега, Управата за јавни приходи на Албанија го промени својот приод и сега се поотворени за соработка и се фокусираат пред се на подобро таргетирање преку користење на анализи на ризик.

Комплексноста на даночниот систем поставува значителен товар врз бизнисите. Бројот на даночни плаќања и време потрошено за плаќање на даноците се 19 и 43%, коишто се повисоки од просекот на земјите од Западен Балкан. Општите владини приходи, и даночни и неданочни, се пониски во Албанија споредено со другите земји од регионот. Последователно, јавното трошење е на прилично ниско ниво.

Даночниот товар е понизок во Албанија во споредба со другите Балкански економии најрано до 2014 година. Споредено со соседните земји, Стапката на прибрани даноци во Албанија се скромни за повеќето главни даночни класи. Конкретно, персонален данок на доход, данок на имот и пред се социјалните придонеси се значително пониски во Албанија. Само приходите кои пристигаат од наплатата на ДДВ и данокот на добивка (корпоративен данок) се во линија на наплатата на истите даноци од страна на соседните земји. Затоа Албанија се потпира на исто ниво и на директни и индиректни даноци: уделот на приходи од ДДВ и данокот на акцизни стоки во вкупните приходи е околу 49%.

Пониските даночни приходи на Албанија се делумно причинети од пониската даночна ефикасност на даночењето на приходите (График 18). Даночната ефикасност е размерот помеѓу секој даночен приход за секој данок (како процент од БДП) и највисоката даночна

35 Bright Line Law: An insight into tax evasion, money laundering and the Albanian black economy 2016 (<https://www.brightlinelaw.co.uk/Latest-News/An-insight-into-tax-evasion-money-laundering-and-the-albanian-black-economy-1.html>)

36 Shadow Economy and Tax Evasion in the EU, Schneider 201 <http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/2015/JournalofMoneyLaunderingControl.pdf>

стапка. Даночната ефикасност на приходите од социјалните придонеси и персоналниот данок на доход е понизок во Албанија споредено со други Балкански земји. За корпоративните даноци и даноците на додадена вредност даночната ефикасност е на слично ниво како соседните земји, но постои широка палета на различни резултати.³⁷

3. Косово

Во 2009 година Косово станува членка на Меѓународното монетарен фонд (ММФ) и потпишува „Stand-By“ аранжман со кој се обезбедува поддршка за Косово и се воспоставува обврска постигнување на бројни критериуми за ефикасност. Со овој Аранжман беа одобрени нови даночни закони за ДДВ, персонален данок на доход, и корпоративни даноци и беа одржани серија на работилници за даночните обврзници по сите региони кои имаа за цел да им помогнат подобро да се подготват и да ги прифатат промените во даночната легислатива како и новите обврски кои произлегуваат од неа.³⁸ Во исто време со реформата за воведување на задолжителни електронски фискални каси, кои воспоставија обврска на бизнисите да го регистрираат електронски својот готовински паричен тек, општите даночни приходи драстично се зголемија и покажаа стабилен раст. Во голем дел зголемените даночни приходи можат да се припишат на стапката на ДДВ која во 2009 година се зголеми од 15% на 16% и потоа на 18% во 2016 година.³⁹

Затоа што Косово силно се потпира на индиректно прибраните даноци на границите, а уделот на директните даноци е само 14%, Управата за јавни приходи на Косово во 2011 година предложи зголемување на директните даноци. Предлог мерките вклучуваа зголемување на даночната основица на даноците за корпоративните приходи (кои инаку беа рамен данок) и зголемување на стапката на прогресивност на персоналниот данок на доход, коишто ги објаснуваат последователните промени во даночните приходи во оваа година.⁴⁰ И двата беа одредени на 10% во 2013 година од кога даночните приходи продолжија да се зголемуваат за да го компензираат благото намалување на прибирањето на приходите кое настана поради негативни ценовни шокови кои влијае врз вредноста на увозот и ги намалија царинските сметки.⁴¹

Приходите во 2016 година треба да забележат зголемување поради повисоките даноци за акцизни стоки (тутун, алкохол и патни горива) и од зголемувањето на стапката на ДДВ од 16% на 18% од оваа година,⁴² како и од новиот приод на мобилизација на неданочните приходи. Поради релативно позитивната стапка на раст на Косовската економија, иако не оптимален со оглед на тоа што се работи за земја во развој, се очекува даночните приходи да се одржат на стабилни стапки на раст се до 2020 година.⁴³

Социјалните придонеси и даночна евазија

Во 2012 година постоеше растечка свест и признание дека се потребни коренити реформи во системот за социјално и пензиско осигурување, особено ако се земат предвид трошоците кои доаѓаат од осигурувањето на веќе сертифицираните и новите воени ветерани кои би го направиле неодржлив целиот систем за социјално осигурување. Овие пензиски шеми исто така ги обесхрабруваат вработените да ги задржат своите работни места, да бараат нови

37 IMF-Albania taxation

38 Tax Administration of Kosovo, Annual Report 2010,

http://www.atk-ks.org/wp-content/uploads/2010/09/Raporti-Vjetor-2010_v_fundit_shtyp_ENG.pdf p. 18

39 Vat Live, VAT news (16.09.2015) <http://www.vatlive.com/vat-news/kosovo-raises-vat-to-18/>

40 International Money Fund, Staff Report 2011 <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2011/cr11374.pdf>

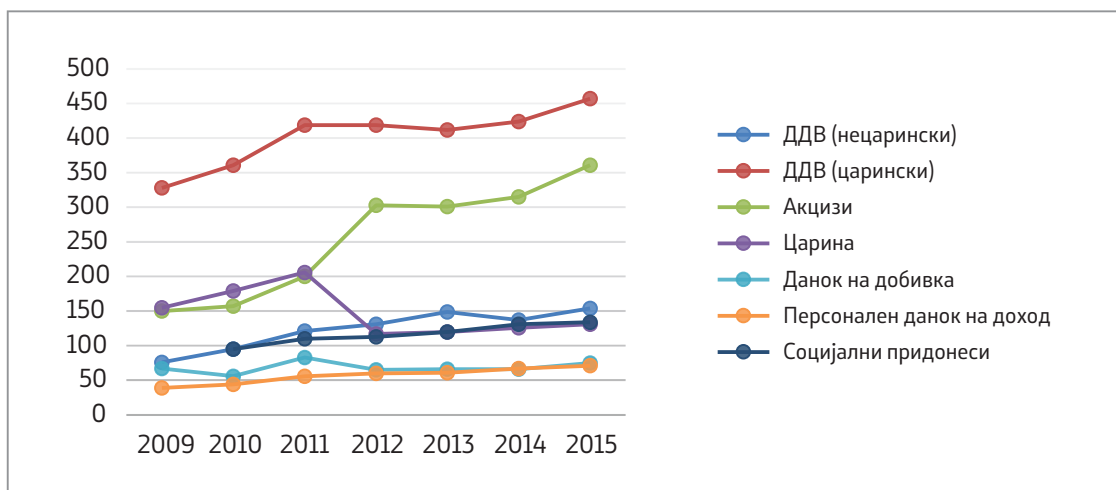
41 International Money Fund, Staff Report 2013 <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2013/cr13379.pdf>

42 International Money Fund, Staff Report 2016, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr1622.pdf>

43 Policy Report Pension System Kosovo 2012 [http://legalpoliticalstudies.org/download/Policy Report 06 2012 eng.pdf](http://legalpoliticalstudies.org/download/Policy%20Report%2006%202012%20eng.pdf)

работни места, или целосно да ги пријавуваат своите приходи.⁴⁴ 2017 година ќе биде прва во која за првпат покрај придонесите за пензиско и инвалидско осигурување и здравственото осигурување ќе биде задолжително. Стапката на придонеси за здравствено осигурување ќе биде одредена на 7% од бруто платата, подеднакво поделени помеѓу работодавец и работник (3.5%) која што реформа се очекува значително да ги зголеми приходите.⁴⁵

График 19 - Даноци и приходи од придонеси за социјално осигурување во Косово за период (2009 - 2015).

Извор: Косовска агенција за статистика, Даночна администрација на Косово, Министерство за финансии на Косово.

Релативно тешко е да се дојде до податоци за даночната евазија во најголема мера поради долгите бирократски процеси кои се уште во развој, висок волумен на готовински трансакции и поради немањето волја кај граѓаните да пријават нерегуларности и даночна евазија стравувајќи дека ќе ги изгубат своите работни места. Но, надлежните сепак напредуваат кон развивање на централизиран систем за јавни набавки со цел полесно откривање на корупција и подобро управување преку поефикасни процеси и системи за јавни трошоци и приходи.

Системот за социјално осигурување носи сопствени карактеристики и комплексности. Како што е случајот и со Македонија, и во Косово пензискиот систем се состои од 3 столба кои се разликуваат според моделот на финансирање и популацискиот стратум за кој е дизајниран да го покрие:

- **Прв столб** – претставува шема за социјална поддршка која исто така се однесува и на постарите лица. Овој столб е интегриран во централната власт, и неговото финансирање и функционирање има слични карактеристики на системот „pay-as-you-go“ (PAYG), сличен на државно финансираните пензиски фондови. Пензиските трошоци кои потпаѓаат под овој столб генерално се сметаат за социјални бенефити.
- **Втор столб** – задолжително пензиско финансирана шема. Оваа пензиска шема се имплементираше во Август 2002 година кога само големите работодавци и националните агенции беа опфатени со задолжително пензиско осигурување. Од 2003 година задолжителното пензиско осигурување беше проширено со цел да ги вклучи сите работодавци на

⁴⁴ KPMG Tax News Kosovo (21.12.2016): <https://home.kpmg.com/al/en/home/insights/2016/12/tax-news-kosovo--new-administrative-instruction-on-the-implement.html>

⁴⁵ Loxha Arberesha, Group for Legal and Political Studies (06/2012) "Pension System in Kosovo: review of current state, main challenges and gaps" [http://legalpoliticalstudies.org/download/Policy Report 06 2012 eng.pdf](http://legalpoliticalstudies.org/download/Policy%20Report%2006%202012%20eng.pdf)

Косово, како и самовработените. Спротивно на македонскиот случај, каде што овие фондови се управувани и орочени користејќи конзервативни инвестициски стратегии преку две приватни осигурителни компании, на Косово задолжителните пензиски фондови и заштеди се администрирани и управувани од страна на Косовскиот фонд за пензиски заштеди (КФПЗ). КФПЗ ги управува придонесите за пензиско осигурување во вредност од 10% од бруто платата кој придонес е поделен подеднакво **меѓу работодавец и работник (5%+5%)**. Истата стапка важи и за самовработените: 10% од приходот. КФПЗ исто така ги инвестира овие средства во долгорочни и стабилни финансиски инструменти.

- **Трет столб** – е шема на пензиско осигурување на доброволна основа за оние лица кои сакаат да инвестираат повеќе во своето социјално осигурување. Оваа пензиска шема не е задолжителна за бизнисите и другите финансиски институции и може да биде финансирана или од работодавците или од работниците.⁴⁶

Иако даночните стапки и начинот на кој е поставен системот за социјално осигурување е важно од аспект на одредување на разни поттици кои ја дефинираат скриената економија, како и разните практики на даночна евазија, сепак без соодветни механизми за ставање во сила на различните мерки и механизми за зголемување на свеста, поттиците за избегнување даноци ќе бидат преголеми за да може да им одолеат различните економски субјекти кои се во постојана потрага по различни начини да бидат поконкурентни. Несомнено, пазарната конкуренција е позитивна и посакувана пазарна состојба во нашите економии се додека економските ентитети играат според истите определени правила и закони и ги почитуваат принципите на лојална конкуренција. Една студија направена во Косово (2013) за бизнисите и неформалноста, дојде до наод дека скоро 62.7% од компаниите се сигурни дека кога би решиле да избегнуваат даноци, ќе успеат со голема леснотија без притоа да бидат фатени од страна на властите. Но, изненадувачки, од аспект на интензитет на даночни инспекции, 37.3% од испитаниците веруваат дека постои висока или многу висока веројатност да бидат фатени за време на даночната евазија.⁴⁷ Овој факт налага дека најверојатно тие се потпираат на добро воспоставената пракса на скриена економија односно поткупување на даночниот инспектор. Ситуацијата е слична во повеќето земји од Југоисточна Европа.⁴⁸

Недостатокот на човечки ресурси ги спречува владите од ЈИ Европа ефективно да ги следат активностите. Отсуството на мониторинг, меѓусебна поврзаност и системи за автоматизирање на споделување на информации помеѓу владини агенции со преклопувачки јурисдикции ја зголемува веројатноста даночните и царинските службеници да бидат вклучени во разни коруптивни практики. Соодветно, многу често тие практики се поврзани со други практики на скриена економија кои се употребуваат од страна на бизнисите. Додека Бугарија (сега и во минатото), Хрватска и Македонија (од скоро) и Албанија (планирано) се фокусираат на развој и имплементирање на технолошки решенија за овие практики на скриена економија, Црна Гора и Косово се фокусираат на зголемување на свеста за јавните финансии и даночната дисциплина преку различни кампањи. Овие кампањи имаат за цел да ја вклучат општата јавност во поголема мера, и да промовираат меки мерки на засилување на правилата на интегритет. Но сепак, јавноста изгледа дека е доволно свесна и сензитивна кога е во прашање корупција на даночните службеници: четвртина од испитаниците во анкетата на СЕЛДИ веруваат дека

46 Balkan tax report <http://www.norway-kosovo.no/NR/Balkan%20Taxation%20report.pdf>

47 RIINVEST Institute (2013) "To pay or not to pay – A business perspective of informality in Kosovo". http://www.riinvestinstitute.org/uploads/files/2016/October/17/BUSINESS_INFORMALITY_5mm_bleed_no_inside_ENG_FINALV_313964385731476693005.pdf

48 SELDI (2016) "Shadow Power – Assessment of Corruption and Hidden Economy in Southeast Europe" <http://seldi.net/publications/publications/shadow-power-assessment-of-corruption-and-hidden-economy-in-southeast-europe/>

скоро сите даночни службеници се инволвирани во корупција, а 37% од испитаниците сметаат дека повеќето од нив се корумпирани.⁴⁹ Единствената достапна проценка за даночниот јаз (за фискалните години 2011 и 2012), е заснована на проценките за економија во сенка на Шнајдер за земјите од Западен Балкан, а ја обезбедува Хареми. Во последователен консултантски извештај во 2013 година од страна на АЛ – даночен центар од Албанија, кој е сличен на претходниот, според користената методологија, но без директна референца кон него, се презентирани вторите проценки за даночниот јаз за регионот. Македонија е на врвот на оваа група со бруто даночен јаз од 29.2% од БДП, но поради разликите во цената на спроведување на мерките како и начинот на кој е поставен системот за поврат на даноци, трите земји се заедно на врвот од аспект а нето даночен јаз – Македонија, Црна Гора и Косово со нето даночен јаз од 25.9% од БДП.⁵⁰

Во однос на даночната администрација, бизнисите тврдат дека многу често се поткупени и дека даночните инспектори го злоупотребуваат својот авторитет. На скала од 1 до 10 (1 – никогаш, 10 – многу често) бизнисите во просек оценуваат со 4.48. Тие исто така веруваат дека даночните инспектори го злоупотребуваат својот авторитет. (Просек: 4.35, 1 – никогаш, 10 – секогаш).⁵¹

Сепак, ниските даноци сами по себе не носат и мал неформален сектор, затоа што постојат многу други фактори кои помагаат при одредување дали компаниите ќе решат да ја спроведуваат својата економска активност неформално. Согласно тоа, потребно е зацврстување на даночната администрација за да се прошири даночната база и да се обезбедат конзистентни даночни прибирања. Други мерки кои можат да помогнат да се ограничи растот на неформалниот сектор е поедноставување на процедурите и намалување на времетраењето кое е потребно за отворање бизнис, кое е особено важно на општинско ниво. Понатаму, потребен е брз владин одговор во попишување на потребните процедури и административни капацитети кои се однесуваат на регулаторниот режим за вршење бизнис, особено во врска со лиценцирање на бизниси, градежни дозволи итн. Дел од овие мерки се предвидени со Стратегијата за развој на мали и средни претпријатија на Косово 2013-2017 предложена од страна на Министерството за трговија и индустрија (МТИ).⁵²

49 Ibid

50 Hidden economy assessment report, CSD. Also available at SELDI's hidden economy country fact sheets (2016) <http://seldi.net/publications/publications/hidden-economy-fact-sheets-2016/>

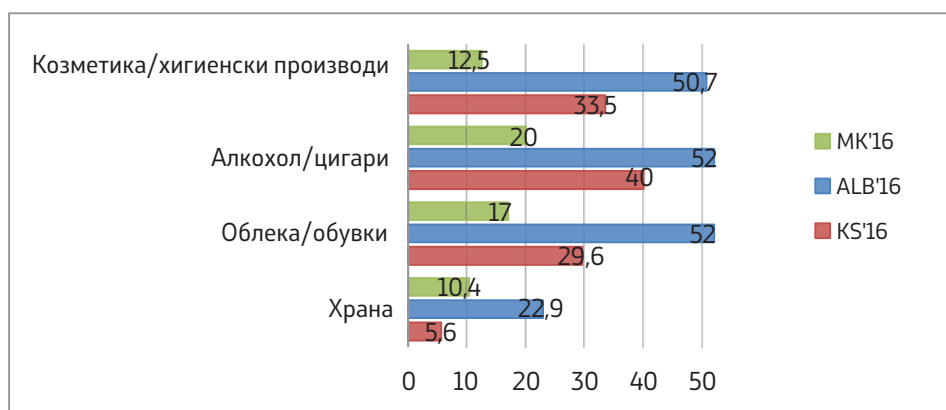
51 RIINVEST Institute (2013) "To pay or not to pay – A business perspective of informality in Kosovo". http://www.riinvestinstitute.org/uploads/files/2016/October/17/BUSINESS_INFORMALITY_5mm_bleed_no_inside_ENG_FINALV_313964385731476693005.pdf

52 Ministry of Trade and Industry of Kosovo "Private Sector Development Strategy 2013-2017" (2013) http://www.kryeministri-ks.net/repository/docs/PRIVATE_SECTOR_DEVELOPMENT_STRATEGY_2013-2017.pdf

VI. НАОДИ ОД АНКЕТА МЕЃУ НАСЕЛЕНИЕТО

Постојат големи разлики помеѓу трите земји кога во прашање се издавањето на фискални сметки за купени основни производи/намирници. Имено, не издавањето на такви сметки е посебно проширено во Албанија, нешто помалку на Косово и најретко во Македонија. Според податоците, козметички/хигиенски производи, алкохол/тутун и облека/обувки се категориите на производи кои имаат најголема веројатност да бидат продадени без да бидат оданочени, додека производите како храна и намирници имаат најголема веројатност да бидат оданочени, особено во Македонија и Косово (Види График 20).

График 20 - % на одговори дека ретко или никогаш не добиле фискална сметка за купените производи во последниот месец.

Извор: CRPM/IDM/D4D анкета 2016 Q.25 (население).

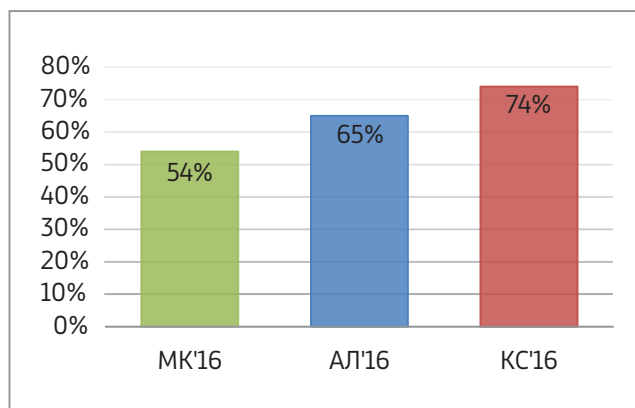
Македонија во 2016 година во однос на неиздавањето на фискални сметки за акцизните стоки алкохол и тутун (График 20) забележува скоро удвојување на даночната недисциплина од 12% во 2014 година на 20% во 2016. Овој факт е значаен затоа што може да индицира загубени потенцијални приходи, неефикасни инспекции (особено во даночната управа), како и консеквентна пролиферација на шверцот и криумчарењето на овој тип на високо оданочени стоки. Ситуацијата во Албанија е позагрижувачка и полоша од другите две земји каде повеќе од 50% од испитаниците изјавиле дека ретко или никогаш не добиле фискални сметки за **а)** козметички/хигиенски производи, **б)** алкохол/тутун и **в)** облека/обувки.

Но, кога се работи за неиздавањето на фискални сметки за купени услуги, ситуацијата е негативна во сите три земји. График 21 ги покажува просечните проценти на испитаници кои не добиле фискални сметки за (некои од) 13 одредени услуги во прашалникот. **Процентот на најретко оданочени услуги е највисок на Косово (74%), втор највисок во Албанија (65%), и трет во Македонија (54%).**

Сепак постојат значителни разлики од аспект на видот на услугата која се анализира. Специфично, во Македонија фискални сметки најчесто се издаваат (85%) за **а)** професионални услуги (сметководители, психолози, архитекти, итн.); **б)** транспортни услуги (75%); додека најретко се даваат за **а)** мајстори/автомеханичарски услуги; **б)** поправки во домот (17%); **в)** изнајмување на имот (30%); **г)** занаетчиски услуги 36% (фризерки, бербери, кројачи, козметичари). Во Албанија фискални сметки најчесто се издаваат за **а)** Кетеринг и ресторантски услуги (84%) и **б)** транспортни услуги (66%). Најретко се издаваат фискални сметки за **а)** одржување на домот (6%); **б)** поправки во домот (8%); **в)** изнајмување на имот (11%); и **г)** грижа

за постари лица и деца (15%). Слични се и податоците за Косово каде што најчесто издадени фискални сметки се за **а)** Кетеринг и ресторантски услуги (77%); и **б)** транспортни услуги (47%). Најретко издадени фискални сметки за услуги на Косово се за: **а)** поправки на возила и електроника (6%); **б)** поправки во домот (11%); **в)** изнајмување на имот (14%); **г)** грижа за постари лица и деца (15%).

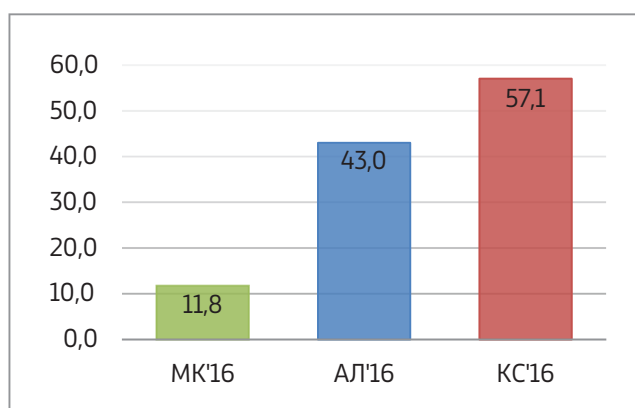
График 21 - % на испитаници кои изјавиле дека немаат добиено фискална сметка за купени услуги во последните 3 месеци.

Извор: Анкета на население ЦИКП/Д4Д/ИДМ 2016 Q.26В (население).

На крајот, кога се работи за купување на поголеми производи (како што се возила, мебел, техничка опрема и електроника, итн.) **фреквенцијата на издавање на фискални сметки/фактури за истите е најниска на Косово со 57.1% од испитаниците, нешто подобра во Албанија со 43% од испитаниците и најдобра во Македонија каде само 11.8% од испитаниците** (види График 22).

График 22 - % на испитаници кои изјавиле дека немаат примено фискална сметка/фактура за купување на одредени поголеми производи во последните 2 години.

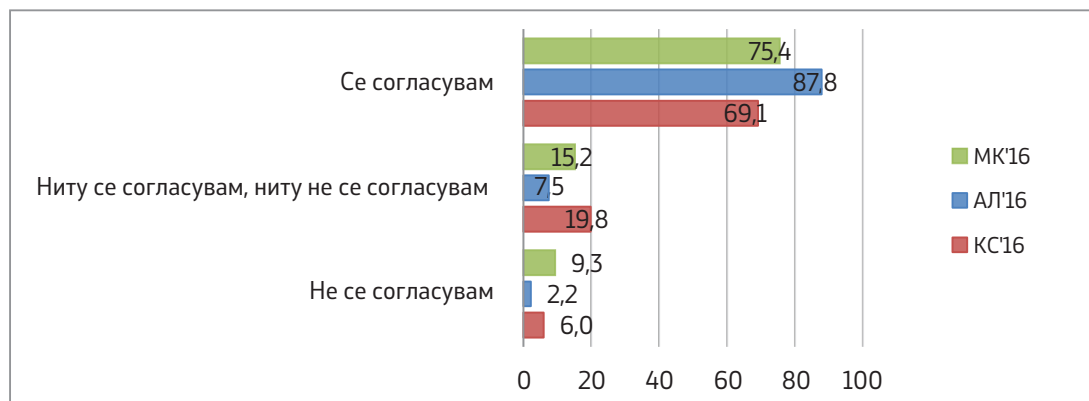
Извор: Анкета на население ЦИКП/Д4Д/ИДМ 2016 Q.24 (население).

Изгледа дека континуираната фискална реформа во Македонија која започна во 2007 година, резултираше со подобрена контрола на продавачите на разни добра и услуги, како и зголемена свест за значењето на издавањето на фискални сметки/фактури и нивната поврзаност со квалитетот и квантитетот на јавни услуги.

Без разлика на поголемите разлики во однос на издавањето на сметки и плаќањето на даноци за разни добра и услуги, перцепциите во врска со корисноста на даноците не се разликуваат во иста мера. Специфично, големо мнозинство на испитаници (особено во Албанија)

се сложуваат со изјавата дека „неплатените даноци негативно влијаат врз локалната економија“, покажувајќи разбирање за важноста на даноците (График 23).

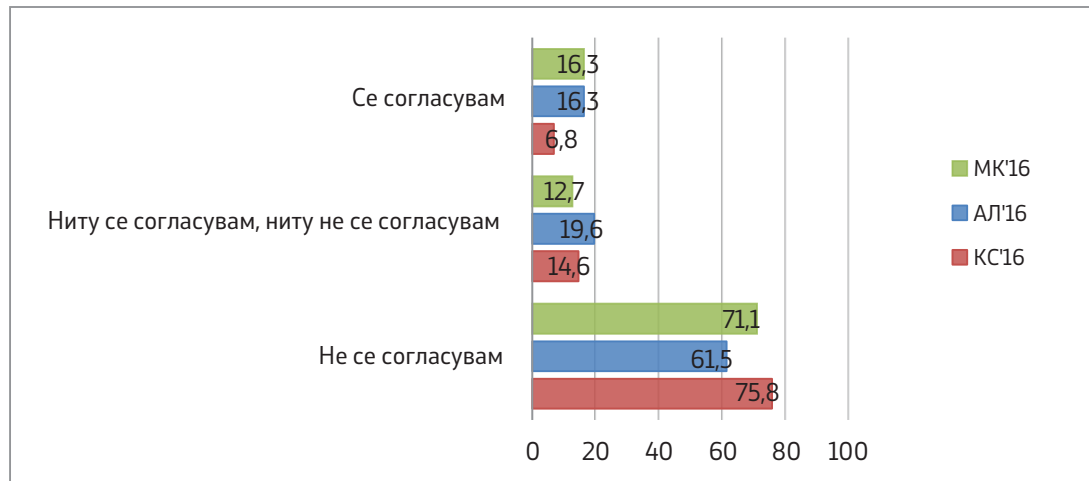
График 23 - (Не)согласување со изјавата „Неплатените даноци негативно влијаат врз локалната економија.“

Извор: Анкета на население ЦИКП/Д4Д/ИДМ 2016 Q.МК11В (население).

Но, до одредена мера и контрадикторно (График 24), 16% од испитаниците во Македонија и Албанија исто така изјавиле дека „неплаќањето на даноците треба да биде толерирано“ (најчесто испитаници од домаќинства со пониски приходи), кое индицира дека иако сметаат дека даноците се важни за локалната економија, сепак даночната дисциплина/морал е релативно ниска во сите три земји.

График 24 - (Не)согласување со изјавата „Неплаќањето даноци треба да се толерира.“

Извор: Анкета на население ЦИКП/Д4Д/ИДМ 2016 Q.МК11Г (население).

VII. НАОДИ ОД БИЗНИС АНКЕТА

За мнозинството на анкетираниите бизниси во Македонија, сегашниот даночен систем не претставува проблем за развој на нивните бизниси (28.6%) или претставува незначителен проблем (31.4%), без разлика на големината на компаниите, или вкупно 60% од бизнисите во 2016 (споредено со 65% во 2014). Слично како и во 2014, најголемите детектирани проблеми се нелојалната конкуренција, проценета како средно голем до голем проблем од страна на 64.3% од бизнисите, политичката ситуација во земјата (50%), и криминал, кражби и немири (50%). Од податоците е видно дека бизнисите ги имаа зголемени своите негативни перцепции за политичката ситуација во Македонија за 1/3 и денес 37.1% ја процениле како проблем (споредено со 26.5% во 2014 г.)

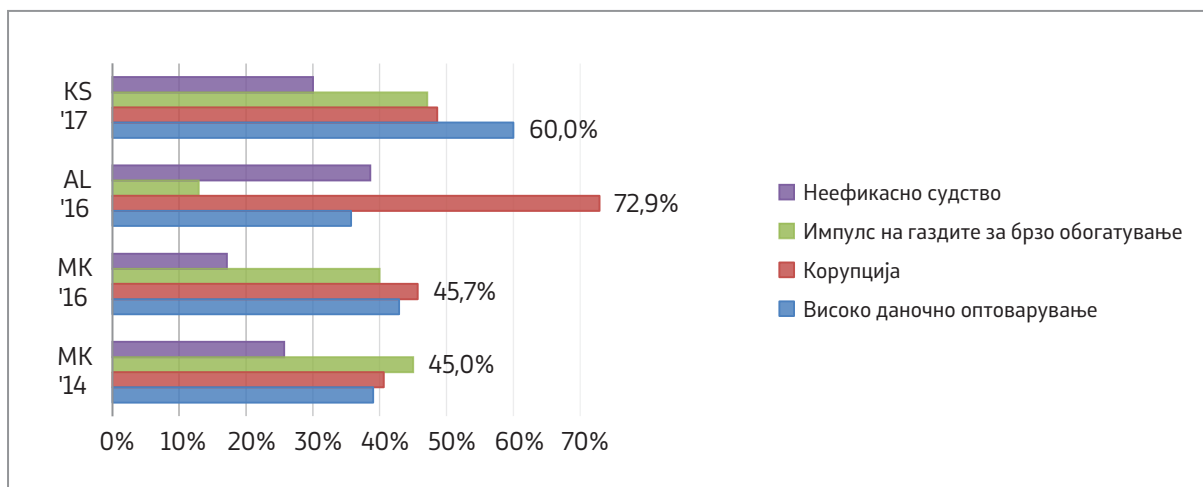
Овие негативни перцепции се исто така евидентни кога се бара од бизнисите да ги посочат најважните фактори за постоењето на скриената економија.

Сиѓнал за Владата на Република Македонија – корупцијата сега е далеку поголем проблем на бизнисите споредено со 2014.

Во 2016 година македонските бизниси секојдневно се соочуваат со корупцијата и разни мерки за нејзино сузбивање отколку со неефективни стимулативни мерки за бизниси.

Имено, фактор број 1 избран од страна на 45.7% од бизнисите во Македонија е 'корупција'. Сепак, и покрај генералното задоволство со даночниот систем во земјата, се смета дека даноците играат многу важна улога во појавата на скриени економски активности. Специфично, 'високиот даночен товар' се смета за втор најважен фактор одговорен за постоењето на скриената економија, избран од 42.9% од бизнис претставниците, додека трет фактор (40%) е 'стремеж на бизнисмените за брзо богатење' (График 25).

График 25 - Најважни фактори за постоењето на скриената економија (Q.C14).

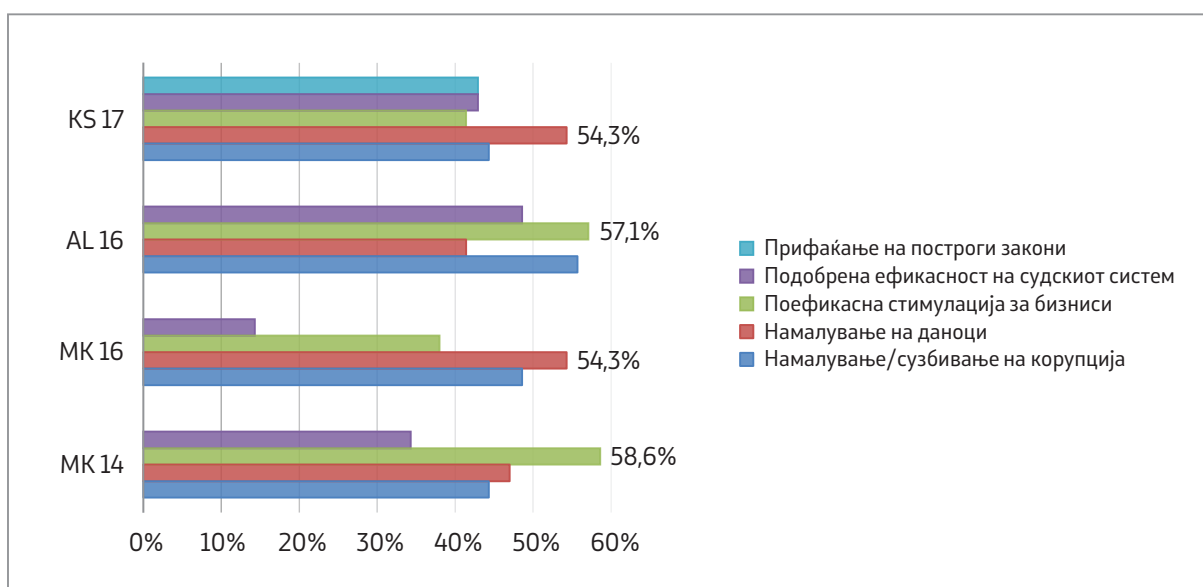

Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис).

Следствено на тоа, во линија со наодите од бизнис анкетата спроведена во 2014 година од страна на ЦИКП/ЦСД, топ три мерки предложени од страна на **македонските бизниси** за намалување на скриената економија вклучуваат: **‘намалување на даноците’** избрана како мерка бр. 1 од 54.3% од бизнисите;

‘намалување/сузбивање корупција’ (48.6%); и ‘поефективни бизнис стимулации’ (38%) (види График 28 и График 26). Разликата е во тоа што во 2016 година за разлика од 2014 година, како што и впрочем е прикажано во График 25 и во График 26, **македонските бизниси ја препознаваат корупцијата како поголем проблем за економијата** и ставаат повеќе значење и итност на имплементирањето **мерки кои ја намалуваат или сузбиваат скриената економија**. Слично, во Албанија **‘сузбивање/намалување на корупцијата’ е втора најважна мерка избрана од бизнисите (55.7%)** за намалување на скриената економија и **‘поефективни бизнис стимулации’ избрана како мерка број еден од страна на 57.1% од бизнисите**.

График 26 - Најважни мерки за намалување на скриената економија (Q. C15).

Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис)

Сепак, скоро половина од албанските бизниси (48.6%) изјавиле дека постои потреба од зголемена ефикасност на судскиот систем кое што може да биде индикатор за постоење на одредени функционални недостатоци на судскиот или правниот систем во земјата⁵³ Дел од причините за овој став на албанските бизниси може да биде поврзано со релативно високиот ризик со кој се соочуваат и бизнисите и граѓаните во судскиот систем на Албанија во форма на поткуп на судски службеници во замена за прифатливи судски одлуки или чисто како недостаток на отчетност на судиите и обвинителите. Извештаите за глобална конкурентност од 2015-2016⁵⁴ и 2017-2018 како и ЕУ извештаите за прогрес на земјите кандидати 2015⁵⁵ даваат дополнителна тежина на овој аргумент. Подмитувањето е една од 11-те практики на скриена економија кои ги опфаќаат извршените **бизнис анкети кои всушност ја потврдува-**

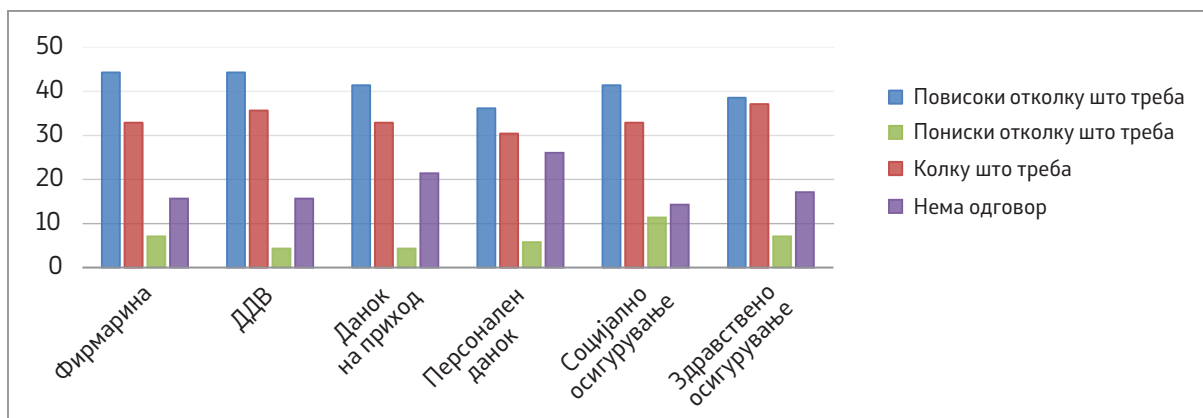
53 GAN Business Anti-Corruption Platform report on Albania
<http://www.business-anti-corruption.com/country-profiles/albania>

54 World Economic Forum: Global Competitiveness Report 2015-2016
<http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/>

55 EU Progress Report 2015 https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2015/20151110_report_albania.pdf

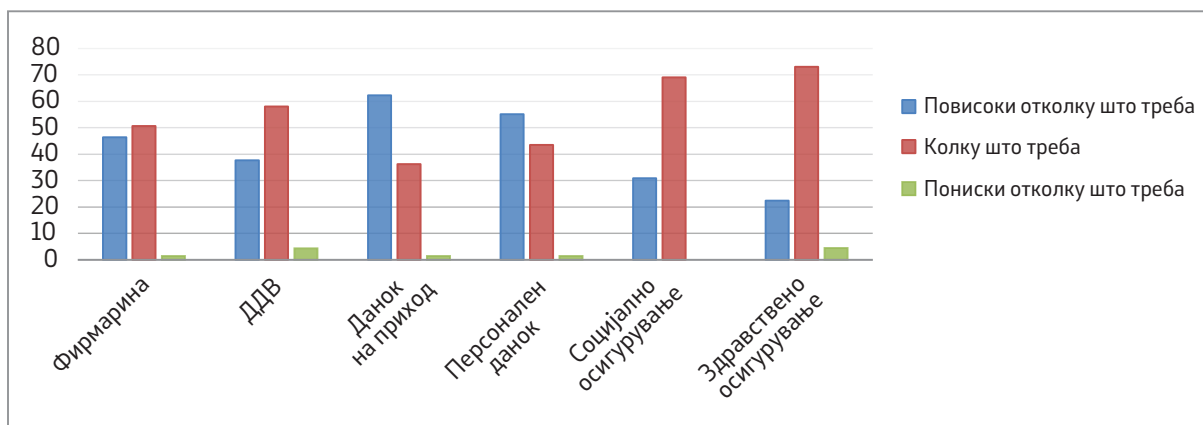
ат големата застапеност на давањето со тоа што 1/3 од бизнисите во Албанија (35.7%), 1/4 на Косово (22.9%), и само 1/10 во Македонија (8.6%) потврдуваат дека оваа пракса се користи 'постојано' или 'во повеќето случаи'.

График 27 - Како би ја процениле големината на различните даночни стапки во Македонија? Q. C17.

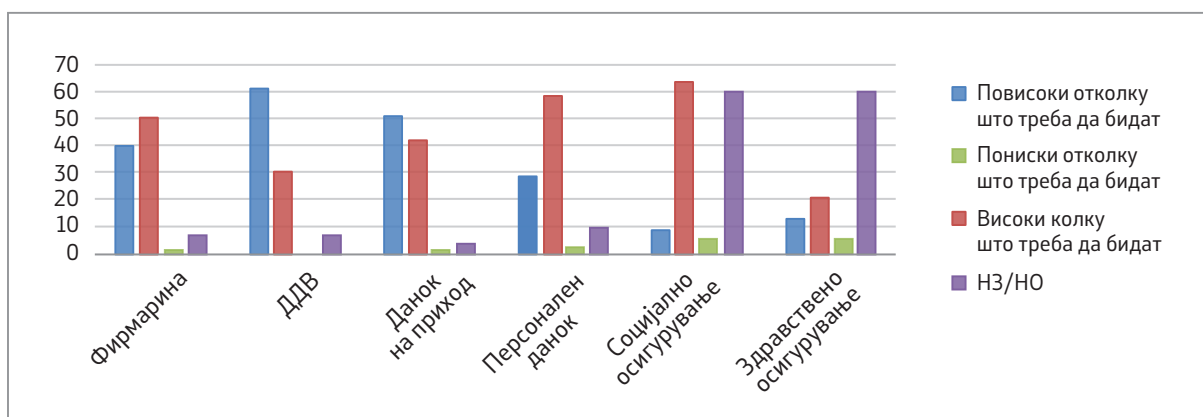
Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис)

График 28 - Како би ја процениле големината на различните даночни стапки во Албанија? Q. C17.

Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис)

График 29 - Како би ја процениле големината на различните даночни стапки во Косово? Q. C17.

Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис)

Реформата на судскиот систем која се спроведува од 2016 година треба да поправи дел од детектираните дефицити кои воедно и имаат влијание врз фреквентноста на користење скриени економски практики. Потребно е повеќе време за да се процени дали оваа реформа,

како и новиот Устав, ќе можат да ги рedefинираат системите на судството и обвинителството, да се спротивстават на корупцијата присутна во судскиот систем, да ги откријат и прекршат врските на судиите и обвинителите со политиката и криминалот и др., и генерално да придонесат за зголемена транспарентност и отчетност во албанскиот судски систем.

Всушност корупцијата се перципира како голем проблем во Албанија што дури $\frac{3}{4}$ од анкетираниите бизниси (72.9%) изјавиле дека 'корупцијата' е најважниот фактор за постоењето на скриената економија по кое логично следи 'неефикасно судство' (38.6%) и 'висок даночен товар' (35.7%).

Косово го карактеризираат слични бизнис грижи кои се присутни во Македонија и Албанија а особено во врска со факторите за и мерките против скриената економија. **Најважниот фактор** за постоењето на сивата економија е **'високиот даночен товар' (60%), потоа следат 'Корупција' (48.6%) и 'Стремеж на бизнисмените за брзо богатење' (47.1%)**. Не е изненадувачки што **топ три мерки предложени** за намалување/сузбивање на скриената економија се **'намалување даноци' (54.3%), 'намалување/сузбивање корупција' (44.3%) и третото место го делат две мерки 'вovedување на построги закони' и 'поефикасно судство' со бизнис одобрение од 42.9%**. Последните две сугерирани мерки се поврзани со бизнис перцепциите, кои се евидентни од анкетата, дека бројни законски прекршоци поминуваат неказнети.

Во врска со бизнис задоволството со различните даночни стапки на даноците во Македонија податоците покажуваат влошување на перцепциите. Додека **околу половина од бизнисите во 2014 година изјавиле дека даночните стапки се 'високи колку што треба да бидат', со забележителен исклучок на фирмарината и социјалното осигурување, во 2016 година овие вредности се намалиле и се движат помеѓу 30-35%** (види График 28).

Во 2016 година повеќе бизниси изјавиле дека даноците се 'повисоки од што треба да бидат' отколку 'високи колку што треба да бидат'⁵⁶ Земајќи предвид дека не постојат значителни разлики во одредените даночни стапки од 2014 година причината за промената во перцепциите веројатно е поврзана со негативните бизнис перцепции за продолжената политичка криза која се одразува и на растот на БДП (и покрај позитивните проекции за раст на БДП од 3.5% и 3.7% следствено во 2017 и 2018 година објавени од страна на НБРМ), општите бизнис перспективи, идните домашни и странски директни инвестиции, како и градежништвото и поврзаните гранки кои до 2016 година беа движечки сили на македонската економија. Последниот извештај на НБРМ за К2 од 2017 год. ги потврдува овие стравови⁵⁷. К2 забележува намалување на БДП од само 1,8% раст, зголемени прогнози за инфлација на 1,3% и 2% за 2017 и 2018 год. соодветно и негативен баланс на СДИ за К2 за 2017 год. од -14,8 милиони евра. Негативниот баланс на СДИ особено е индикативен за загубената доверба во бизнисот и не може да се објасни со економски трендови во светската економија.

Бизнис перспективите во врска со висината на даноците **значително се разликуваат во Албанија споредено со Македонија. Албанските бизниси во значителен број тврдат дека даноците се 'високи колку што треба да бидат' и дури 69% и 73% од бизнисите тврдат дека стапките за социјално и здравствено осигурување се поставени на соодветно ниво.**

Во однос на давачките за фирмарина и ДДВ повеќе од половина од бизнисите тврдат дека даночните стапки се доволно високи. Но, сепак постои и значително незадоволство кога се работи за **утврдените даночни стапки за данок на добивка и данок на приход каде што**

56 Note: Compared to 2014 in 2016 there are significantly more respondents that responded with NA to this question which might be the reason for the skewness towards negative business perceptions of taxes.

57 Monthly Report of NBRM (13.09.2017). Retrieved from: <http://nbrm.mk/ns-newsarticle-soopstenie-na-nbrm-1392017.nspk>

следствено 62% и 55% од албанските бизниси изјавиле дека даноците се 'повисоки од што треба да бидат'.

Косово го карактеризираат слични бизнис грижи кои се присутни во Македонија и Албанија, но истовремено покажува сопствени предизвици за бизнис средината. **Задоволството на бизнисите од даноците е доста измешано, но укажува на општо незадоволство каде повеќе од половина од бизнисите тврдат дека ДДВ-то (61,4%) и данокот на добивка (51,4%) се 'повисоки отколку што треба да бидат'.** Сепак, од трите земји, Косовските бизниси покажуваат поголемо задоволство од **персоналниот данок на доход каде 58,6% од бизнисите тврдат дека овој данок е 'висок колку што треба да биде'.** Ова соодветствува со фактот дека 60% од Косовските бизниси (најмногу во споредба до Македонија и Албанија) го избираат 'високиот даночен товар' како најважен фактор за постоење на скриената економија.

Владите многу често составуваат детални стратегии за борба со негативните ефекти на скриената економија и доделуваат обврски и активности на бројни државни актери, и поретко на недржавни актери, кое често вклучува дузина или стотина мерки поврзани со бројни закони, јурисдикции и министерства. И се е во ред со овој пристап се додека се работи за држава која е поставена на солидни принципи на добро владеење, функционирање и координирање. Но, во повеќето случаи овие стратегии се коирстат само за известување кон различни меѓународни организации. Постојат многу причини зашто државите се однесуваат на овој начин кон сопствените стратегии. Особено во земји во развој каде значителен дел од населението живее на или под линијата на сиромаштија, Владите се склони кон непреземање на цврста позиција во имплементирањето на мерки, како на пример такви кои би се занимавале со негативните ефекти на скриената економија со цел да избегнат пошироки социјални немири.

"Загуби поврзани со ДДВ се случуваат или преку конвенционална, не организирана даночна евазија (не издавање на оданочено сметки, не пријавување на продажба на висински производи и услуги, или преценување на трошоците за инпут) или преку организирана злоупотреба на системот преку користење на не постоечки трансакции со неписмени или не солвентни трговци (Carousel Fraud). Првиот начин вклучува (трговец без даночни сметки) или максимум две друѓи страни (бизнис до бизнис, кога се манипулираат износители на фактури) за време на трансакциите. Вториот начин вклучува комплексна мрежа на реални бизниси (реални производители, логистички компании, сметководствени канцеларии) и компании без средства кои најчесто се со сивеност на сиромашни, необразовани и дури и осудени лица меѓу кои наоѓаму се извршуваат хартиени трансакции во неколку блокови." SELDI.net – Hidden Economy and Good Governance in South-east Europe: Regional Assessment Report 2016.

Кога Владите нецелосно ги спроведуваат сопствените стратегии и нивните агенции не се добро координирани тогаш гласачите не ги казнуваат Владите за време на избори, а агенциите не се казнуваат административно за лошата координација. Овие поттици на Владите да не ги спроведуваат сопствените стратегии се поизразени кога јавните политики со кои се соочуваат се чувствителни и најчесто се мерки кои ги засагаат ранливите групи на граѓа-

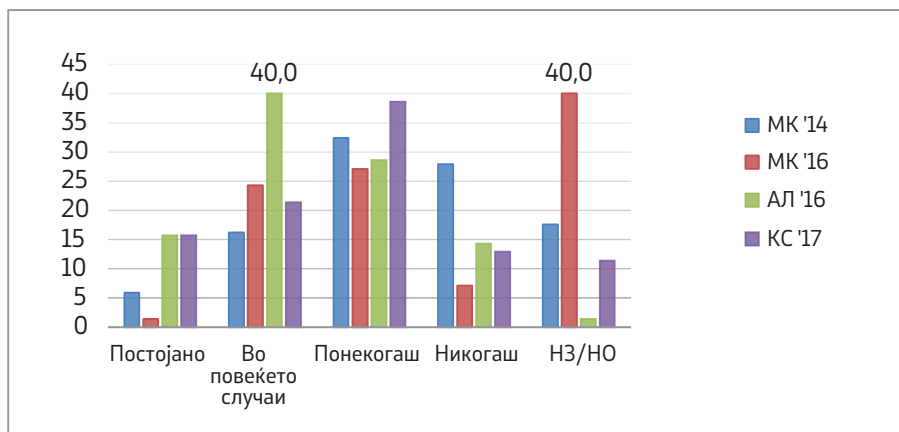
ни (невработени, непријавени работници, домаќинства со ниски приходи) кои сами по себе несомнено носат потенцијално високо покривање од страна на медиумите и висок ризик за повреда на гласачкото тело на партијата која е на власт. Затоа, паметни јавни политики кои ги земаат предвид соодветните ранливости и земаат поширок консултативен пристап пред да се постават и воведат нови мерки имаат поголема веројатност да бидат прифатени од општото население и најважно, да бидат испочитувани од страна на Владата која одлучила да ги спроведе. Постојат различни методи кои бизнисите ги користат со цел да го избегнат или манипулираат со даночното известување и дисциплина. Најчесто се искористуваат следните практики:

- **Вработување на работник без договор за работа или договор со скриени клаузули;**
- **Пријавување на понизок приход или обрт од реалниот;**
- **Неплаќање на царини, даноци и акциза;**
- **Давање и примање поткуп;**
- **Неиздавање на фискални сметки и фактури;**
- **Инсистирање за извршување на кеш исплати;**
- **Извршување на набавки без тендер;**
- **Извршување на договори во 'натура';**
- **Извршување на нелегален прилив и одлив на средства;**
- **Манипулации со исплатите на ДДВ;**
- **Користење на сметководствени трикови со цел плаќање на пониски даноци.**

Се разбира овие практики не се единствени, но се најчести и варираат значително од земја до земја, и од регион до регион согласно специфичните јавни политики и даночни 'истекувања' оформени од страна на превземените мерки и други неспроведени мерки. На пример, мерки како што е присилувањето на бизнисите, од малопродажба, трговија и угостителство/кетеринг, да постават фискални каси со ГПС се обидува да се спротивстави на практиката на измами со ДДВ, додека во исто време и дава пристап на Управата за јавни приходи на земјата до значителни трансакциски податоци добиени во реално време кои можат да ги искористат за подобар мониторинг и таргетирање на редовните и ненајавени ревизии и инспекции врз групите со поголем ризик додека во исто време се избегнува непотребното оптоварување на даночните обврзници кои ги исполнуваат даночните регулативи.

Бизнис анкетата за скриена економија спроведена во 2014 во Македонија и во 2016-2017 година во Македонија, Албанија и Косово дава редок поглед во фреквентноста на користење на овие 11 бизнис практики на скриена економија во приватниот сектор во овие земји. Како што опишавме претходно еден од начините да се избегнат даноците е пријавување на понизок обрт од реалниот и во Македонија 54.4% од анкетираниите компании потврдиле дека оваа пракса на скриена економија се користи во нивниот сектор 'постојано', 'во повеќето случаи' или 'понекогаш' (График 30). Но, мора да се напомене дека одговорите 'НЗ/НО' (Не знае/Не одговорил) за Македонија за 2016 година, конкретно за одговорите за практиките на скриена економија, се имаат удвоено во споредба со анкетата од 2014 година што може да значи дека постои поголема веројатност презентираниите резултати за Македонија да се всушност потценети. **Скриениот обрт е позначителен во Албанија и Косово, каде 84,3% од компаниите ја потврдиле присутноста на оваа пракса во нивните сектори, од кои што голем дел потврдиле дека таа се користи 'постојано' и 'во повеќето случаи', односно 55,7% од бизнисите во Албанија и 37,1% од бизнисите во Косово.**

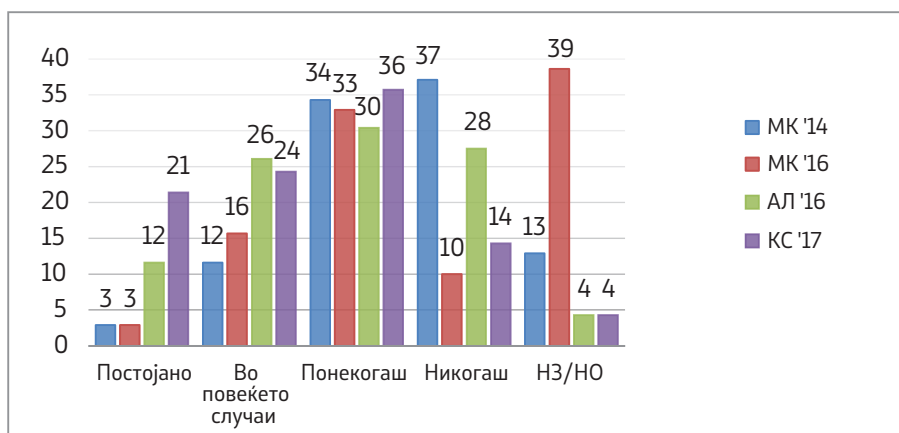
График 30 - Колку често компаниите пријавуваат понизок обрт од реалниот? (Q 12G).

Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис)

Пријавувањето на понизок приход од реалниот е уште една практика на скриената економија со цел избегнување на опфатот на даночната администрација (График 32). Слично како и во 2014 год., повеќе од половината од бизнисите во Македонија (54.4%), $\frac{3}{4}$ од бизнисите на Косово (74.3%) и скоро сите бизниси во Албанија (84.3%) го потврдиле искористувањето на оваа практика во нивните сектори како 'постојано', 'во повеќето случаи' и 'понекогаш.' Всушност $\frac{1}{4}$ од албанските (22.9%) и косовските бизниси (24.3%) потврдуваат дека оваа пракса се случува 'постојано'.

График 31 - Неиздавање на фискални сметки/фактури, (Q12F).

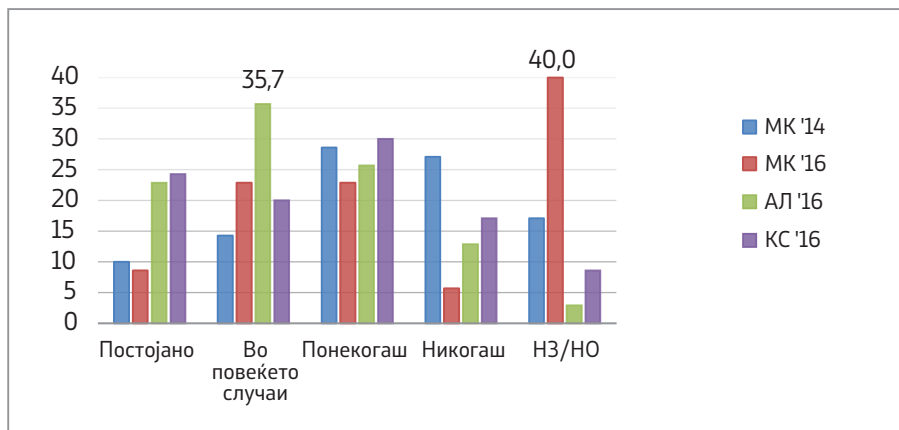

Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис).

Користејќи ги наодите од анкетата на населението за скриената економија спроведена во 2016 год., можеме да потврдиме дел од горенаведените наоди од бизнис анкетата, особено ако се користат податоците за доставување на фискални сметки. На пример, 17% во Македонија, 52% во Албанија и 29,6% од испитаниците на Косово потврдиле дека никогаш или ретко добиваат фискални сметки за облека и обувки. За производи од тутун и алкохол, 20% во Македонија, 52% во Албанија и 40% од испитаниците во Косово исто така имаат потврдено дека никогаш или ретко добиваат фискални сметки. Иако случаите во кои никогаш не добиваат фискални сметки се релативно ретки во сите три земји и се движат под нивото од 18%, сепак постојат важни исклучоци, како на пример во Албанија за категоријата алкохол/тутун (26.5%), книги (28.3%) и на Косово исто така за книги (26%). Бизнис анкетата всушност ги потврдува овие наоди од анкетата на општото население со податокот дека **52% во Македо-**

нија, 68% во Албанија и екстремно високи 81% на Косово потврдиле дека не издавање на фискални сметки и фактури се случува 'постојано', 'во повеќето случаи' или 'понекогаш' во нивните соодветни сектори со доминантност на одговорите 'понекогаш' (График 31).

График 32 - Колку често компаниите имаат тенденција да пријавуваат понизок приход од реалниот? (Q 12C).

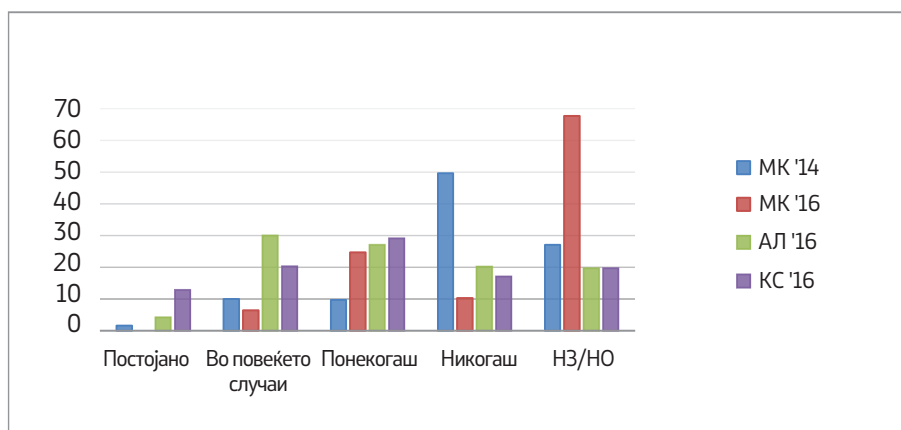

Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис)

Како што е опишано претходно, а во линија со анкетите на бизниси и генералната популација во Македонија, Албанија и Косово, воспоставените бизнис средини покажуваат забележителни тенденции на компаниите да кријат дел од своите приходни линии/обрт кои следствено негативно влијаат врз лојалната конкуренција и државниот мониторинг, а со тоа несомнено и врз јавните приходи.

Друга метода на скриена економија кој ја користат некои од бизнисите со цел плаќање пониски даноци е манипулирање со ДДВ како и користење на сметководствени трикови (График 33 и График 34). Една третина од бизнисите во Македонија (31.4%), и 2/3 од Албанија (60%) и Косово (62.3%) имаат потврдено дека оваа практика се користи 'постојано', 'во повеќето случаи' или 'понекогаш' со одредена доминантност на последните две категории одговори. Македонија забележува влошување во 2016 во фреквентноста на оваа практика затоа што само 21.6% од бизнисите ја потврдиле фреквентноста на оваа пракса во 2014 година, или вртоглаво намалување од 50% од 2014 год. (График 33).

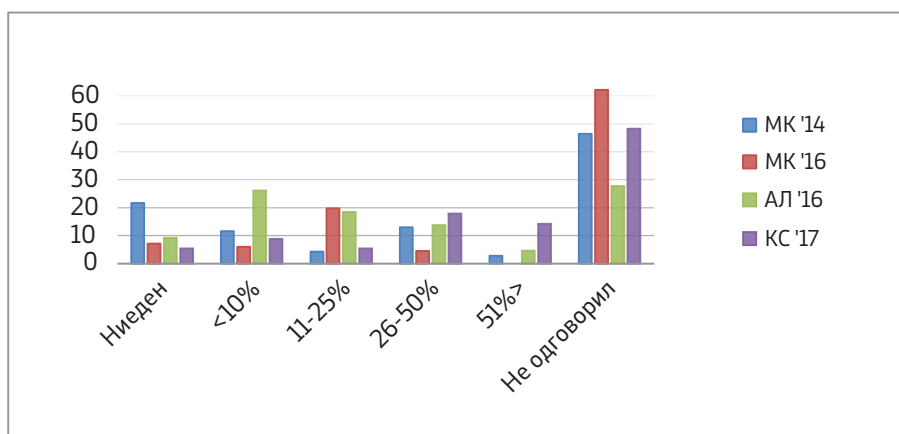
График 33 - Колку често компаниите имаат тенденција да манипулираат со ДДВ? (Q.C12_L).

Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис).

Слично, како што може да се види од **График 34** дека **1/4 од компаниите во Македонија (24.2%), 1/3 од Албанија (32.2%) и 1/4 од компаниите на Косово (23.3%) веруваат дека помеѓу 11% и 50% од компаниите во нивните соодветни сектори плаќаат пониски даноци отколку што треба преку користење на сметководствени трикови**. Но, сепак мора да се напомене дека во споредба со Албанија и Косово, во Македонија генерално компаниите се помалку желни да ја потврдат фреквентноста на овие практики во нивните сектори и почесто не дале одговор или одговори со 'не знам'.

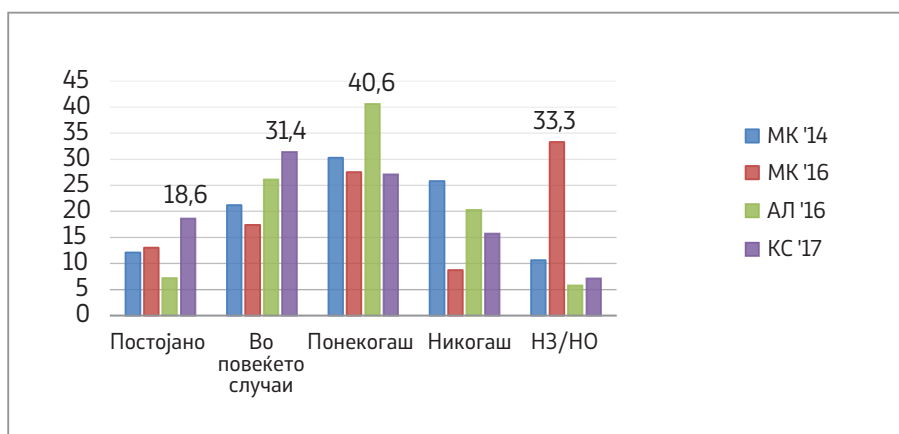
График 34 - Кој процент од компаниите во вашиот сектор плаќаат пониски даноци отколку што треба со помош на сметководствени трикови? (Q. C25B).

Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис).

Уште еден важен аспект, кој беше исто така фокус и на анкетата на општото население е и опсегот на вработување работници без договор за работа или склучување договори со скриени клаузули. Бизнис анкетата ја потврдува раширеноста на оваа пракса заедно со вредностите добиени од анкетата на општото население и **1/3 од бизнисите во Македонија (30.4%) и Албанија (33.3%) и 1/2 од интервјуираните бизниси на Косово (50%) потврдуваат дека овој вид на работници се вработуваат 'постојано' и 'во повеќето случаи' во нивните сектори**. Кога се работи за склучување договори со скриени клаузули, 25.7% од бизнисите во Македонија, 52.8% во Албанија и 31.5% на Косово потврдиле дека тоа е пракса 'постојано' и 'во повеќето случаи' во нивниот сектор.

График 35 – Колку често компаниите во вашиот сектор вработуваат работници без договори за работа? (Q.C12A).

Извор: ЦИКП/ИДМ/Д4Д анкета 2016-2017 и ЦИКП/ЦСД анкета 2014 (Бизнис)

VIII. ЗАКЛУЧОК

Непријавената работа е една од главните манифестации на **скриената економија која засега лица кои доаѓаат од различни социо-економски средини**, која во исто време се карактеризира со широк спектар на можни **негативни сценарија од социјални тензии, растечка нееднаквост и нерамномерни приходи до корупција и криминални активности**. Македонија и Албанија имаат кандидатски статус за ЕУ, додека Косово го има потпишано Договорот за стабилизација и асоцијација на ЕУ, а сите три земји се карактеризираат со повисоко ниво на невработеност од европскиот просек од 9,6% (Април, 2015), а следствено на тоа и високи нивоа на непријавена работа, кои одредени истражувања ја имаат проценето на над 30% од БДП во трите земји и растечка нееднаквост.

Високата стапка на **невработеност (22,6% во Македонија, 13,9% во Албанија во К2 2017, и 30,5 % во Косово во К1 2017)** е една од најзначајните индикации кои влијаат на зголемување на скриените економски активности и практики. Сепак, и покрај најновите наоди кои индицираат поголема ефикасност на таканаречените 'меки' мерки, се уште главните интервенции при справување со непријавената работа, исто како и во повеќето Источно Европски земји, се случуваат при прекршување на Законот за работни односи. Иако постојат добри практики каде што владите користат мерки кои се однесуваат на **подобрување на откривањето/ таргетирањето сепак репресивните мерки** се уште **доминантен и најзастапен пристап** во овие земји. Скриените плати се уште се еден од најголемите проблеми, и подразбираат **целосно или делумно непријавување на приходот кај речиси половина (44%) од вработените во Македонија (покачување од 40% во 2014), 36% во Албанија и 37% од вработените во Косово**.

Значајни 9% од вработените во Македонија, ја извршуваат својата основна работа без писмен договор за работа (во споредба со 7% во 2014) и не им се платени социјални придонеси за вработување. Процентот на вакви работници **во Албанија и Косово е двоен и изнесува 17%, односно 21%** од сите вработени. Бројките кои се однесуваат на секундарното вработување се многу повисоки. 40% од работниците со секундарно занимање во Албанија и над 80% во Македонија и Косово работат без писмен договор и не им се плаќаат придонеси за социјално и здравствено осигурување.

Образованието има влијание на непријавената работа. **Само 56.8% од вработените со основно образование во Македонија, 20.6% во Албанија и ниту еден во Косово имаат писмен договор за нивната работа, во споредба со над 80% од вработените со високо образование**.

На повеќе од **1/3 (37.3%) од вработените во Македонија, ¼ (22.7%) во Албанија и 1/5 (20.5%) во Косово** од страна на работодавците **им се исплаќаат** придонеси за социјално осигурување на сума пониска од онаа која реално ја добиваат. Дополнителната работа е критична имајќи превид дека **околу 90% од вработените со дополнителна работа** во Македонија и Косово (со исклучок на Албанија) **немаат писмен договор** и само мал дел од нив самите си плаќаат придонеси и персонален данок. Иако постои тенденција непријавените работници и нивните економски активности да се означуваат како „лоши“, треба да се биде свесен дека „...во реалноста тоа е природна и неиспровоцирана реакција на неможност на формалната економија да ги задоволи потребите на еден дел од членовите на општеството.“⁵⁸

58 Mema, Fatmir and Zef Preci (2003), "Comments on: Hidden Economy a Barrier for a Sustainable Development", Fourth Conference of Bank of Albania "The Albanian Economy: Progress and C 2003, Saranda, Series of books on scientific conferences, 63-69. P. 63.

Даночното оптоварување, кој е еден од многуте фактори кои придонесуваат кон даночна евазија, е првиот фронт кон кој јавните политики за сузбивање на скриената економија треба, и многу често се насочени со цел да се променат системски структурни проблеми кои произведуваат поттици за вклучување во активности на даночна евазија и измама. Даночниот товар не се однесува само на висината на апсолутните вредности кои треба да се платат туку и не леснотијата со која истите може да се платат и потешкотиите со кои се среќаваат бизнисите и индивидуалците при исплата на такви даноци и социјални придонеси.

Не издавањето на фискални сметки и даночната евазија во Македонија се се уште прва и втора водечка причина за детектираните нерегуларности од страна на УП во периодот 2006-2015 година. Процентот на најретко оданочени услуги е најголем во Косово (74%), втор најголем во Албанија (65%) и трет во Македонија (54%). Процентот на испитаници кои изјавиле дека не примиле фискална сметка/фактура откако купиле одредени добра во последната година во Косово е 57.1%, во Албанија 43%, и ниски 11.8% во Македонија (График 22, Figure 22).

Во однос на свеста на јавноста која се однесува на важноста на плаќањето даноци податоците покажуваат дека во просек три четвртини (3/4) од испитаниците во Македонија, Албанија и Косово се сложуваат дека неплатените даноци негативно влијаат врз локалните економии и не се сложуваат дека неплаќањето даноци треба да се толерира. Како што покажуваат и достапните истражувања на оваа тема, не е се до нивоата на даночните стапки и непријавен труд, туку и до поставените услови кои ја одредуваат леснотијата со која се вршат/формализираат бизнисите и леснотијата на исполнување на различните административни процедури. Истите во голема мера зависат од напорите кои ги вложуваат владите во поедноставување, намалување и забрзување на административните процедури, особено оние кои ненамерно даваат поттици за неформалност.

Социјалното осигурување не се исплати гледајќи според перцепциите на приватните работодавци и работници и ова е пресуден фактор при носењето на одлука за вршење на даночна евазија. Симултано намалување на горната граница и стапките на социјално осигурување со истовремено зголемување на даночната основица може да помогне во овие напори. Податоците за Македонија веќе покажуваат дека намалувањето на стапките на социјално осигурување можат да ги зголемат приходите преку зголемена даночна дисциплина.⁵⁹

Потребно е и **да се зголемат капацитетите на администрацијата** да ги детектира тие кои ги избегнуваат даноците и да ги прибере долговите од истите. Начинот на кој може да се постигне тоа е преку воведување на **систем за управување со ризик** (со кој селективно ќе се проверуваат непочитувачите кои имаат потенцијално најголемо негативно влијание), но најважната мерка ќе биде да се унифицира даночната администрација со агенцијата одговорна за прибирање на придонесите за социјално осигурување. Дополнително, нивото на спроведување на регулативите и законите во трите земји мора да биде засилено и зголемено со цел ефектите од новите мерки да бидат видливи и целисходни.

Сите три земји мора да го подобрат начинот на кој државните институции ги **мерат и проценуваат дознаките од странство** затоа што официјалните трансфери (пресметани преку меѓународниот систем за известување за трансакции) претставуваат само мал дел од вкупниот износ на дознаки кои пристигаат во тие земји. **Криптовалутите (како Биткоин, Лајткоин, Етереум, Деш, Морено, Риппле, итн.) ќе имаат се позначајна улога со текот на нивното созревање и прифаќање како средства за анонимен трансфер на добра вон контрола на властите, а со тоа ќе станат и совршен инструмент за активности од скриената**

59 **Shurkov, E, Mickovska R.A.**, (2014) "Hunting the Shadows – Tax Evasion Dynamics in Macedonia" Policy Brief Nr. 33, Dec. 2014.

Retrieved from: http://www.crpm.org.mk/wp-content/uploads/2015/03/PolicyBrief33_ENG.pdf

економија, и легални и нелегални. Што е уште поважно, фазите на развој на трговија со криптовалути, особено на биткоинот, се слични на шемата на „финансиска пирамида“. Од овие причини, особено во поглед на дознаките, властите и централните банки треба навреме да ги забележуваат фазите на развој на криптовалути, а нивните правила да ги заштитат граѓаните со тоа што ќе ги пресретнат овие нови модели на анонимни и системи на инстант плаќања кои носат ризик од одбегнување на некои, ако не и сите, конвенционални форми на официјалните следења на странските дознаки.

Исто така, неопходно е да се **поедностават и намалат трансакциските провизии поврзани со дознаките од странство** со цел да се намали нивното криење. Праќањето на дознаки дома официјално е најчесто премногу скапо и регресивно. Но сепак, кој и да е начинот на кој разни лица праќаат пари дома кон своите семејства тоа може да биде оптимизирано преку модерен финансиски систем, а разликата во цените да се искористи за други социјално продуктивни цели.

Владите на Македонија, Албанија и Косово мора да продолжат да ги реформираат и да инвестираат во оперативните капацитети на своите Управи за јавни приходи, Финансиски полиции, Државни пазарни инспекторати, и Државни трудови инспекторати, особено во областите како проценка на ефикасноста, електронското поврзување, споделување на податоци, и развој на електронски услуги за индивидуалци и бизниси. Во исто време мора да се **осигурат дека: даночниот товар е на доволно ниско ниво за да одржи стабилни, но растечки стапки на државни приходи, развива и одржува стимулативни бизнис средини, поедноставува процедури за отворање на нови бизниси и формализација на веќе постоечки бизниси, и дека ги користи сите минати искуства од креирање на јавни политики и имплементирање на мерки со цел да се избегне креирање на поттици кои непотребно и контрапродуктивно би ги туркале бизнисите и индивидуалците кон даночна евазија и измама.**

Бизнис перцепциите за тоа што според нив претставува најголеми фактори кои придонесуваат за постоењето и одржувањето на скриената економија можат да обезбедат патокази за тоа кон кои важни политики треба да се фокусираат владите со цел да постигнат најголемо влијание. Според бизнисите, владите треба да посветат пофокусирани напори во сузбивање на корупцијата, да го минимизираат даночниот товар, да ги подобрат бизнис стимулациите и ефикасноста на судскиот систем ако сакаат да создадат услови за намалување на потенцијалот на скриените економски активности. Ова е особено релевантно за **корупцијата која е издвоена од страна на 46% од бизнисите во Македонија, 73% во Албанија и 49% на Косово како најважен фактор за постоењето на скриената економија после кои следат неефикасното судство и високиот даночен товар (кој е фактор бр. 1 на Косово) и импулсот на бизнисмените за брзо обогатување.**

Иако според бизнисите даночниот товар е меѓу топ трите фактори за постоењето на скриената економија тие сепак се генерално задоволни од нивоата на даночни стапки, а Македонија покажува загрижувачки тренд. Иако **половината од бизнисите во 2014 година изјавиле дека даночните стапки за различните даноци се 'високи колку што треба да бидат', со видлив исклучок на фирмарината и социјалните придонеси, во 2016 година овие вредности се спуштаат и се движат помеѓу 30% и 35%.** Растечката политичка нестабилност, како и перципираната корупција, како што е напослеток во текстот, можат да бидат причина за оваа разлика во вредностите. Ова е сигнал за Владата на Македонија дека е потребно преземање на итни чекори за враќање на стабилноста и на бизнис довербата на нивоата искусени пред 2014 година, пред да започне да влијае врз економскиот раст, а со тоа и врз државните приходи. Со намален економски раст, или во најлош случај рецесија, магичниот круг на циклусот на скриена економија повторно започнува да се движи.

Албанија од друга страна се разликува значително од Македонија и анкетираните бизниси во најголем дел изјавиле дека даноците се 'високи колку што треба да бидат', каде 69% и 73% тврдат дека придонесите за социјално и здравствено осигурување се поставени на соодветни нивоа.

Воедно, помеѓу топ 3 мерки предложени од страна на бизнисите во трите земји за намалување на скриената економија сугерираат дека дефицити во доброто владеење произведуваат плодна почва за развој на скриената економија:

- Намалување на даноците;
- Намалување/сузбивање корупција;
- Поефективни бизнис стимулации;
- Зголемување на ефикасноста на судскиот систем; и
- Воведување на построги закони.

Работењето во скриената економија многу често не е прашање само на рационално размислување или однесување на лица и бизниси кое цели кон максимизација на профитот, но исто така е одредено од степенот на образование, култура или дури може да биде и интегрален дел од социјалниот крој на општеството. Затоа, ефективната јавна политика за сузбивање на скриената економија исто така треба да биде и сеопфатна социјална политика. Дизајнираните јавни политики треба да ја таргетираат формализацијата на целиот вредносен економски ланец како и групи на економски актери и врски, наместо да се фокусира и носи легислативни одлуки на основа од-случај-до-случај или зголемување на казните и контрола на непочитување на законот.⁶⁰ Како што покажуваат резултатите од анкетата на бизниси и општото население во Македонија, Албанија и Косово, дизајнирање на сеопфатна јавна политика за сузбивање на скриените економски активности неизбежно мора да биде поврзана со тековните јавни политики за сузбивање на корупцијата и подобрување на спроведувањето на законите и воедно да станат интегрален дел од соодветните стратегии за економски раст. Во секој случај, постои пошироко прифаќање дека на различни нивоа скриените економии се тука за да останат токму поради нивната природна отпорност и адаптивни капацитети при променливи политички, законски и економски средини.

Скриените економски активности можат исто така да бидат носители на голема додадена вредност во економијата во форма на потенцијал за иновации и претприемништво додека овие нови неформални бизниси (start-ups) ги тестираат своите бизнис модели во сенка за делумно или целосно да ги избегнат почетните капитални трошоци (бизнис трошоци) кои би ги инвестирале во развој на бизнисот. Наодите од бизнис анкетите треба да обезбедат доволно аргументи за трите земји за да ги согледаат соодветните дефицити во нивното добро владеење (**нелојална конкуренција, даночна евазија, несоодветно социјално осигурување и правна заштита за работниците, влијание врз државните приходи, и стагнација на квалитетот/квантитетот на социјалните услуги**) и да развијат мерки со кои би ги зголемиле државните приходи и би го **поддржале претприемничкиот дух на неформалните бизниси како потенцијалот што го носат старт ап претприемништвото, флексибилна работна сила за време на транзиции, средствата од дознаките од странство итн.** Владите се тие кои ги носат одлуките, но работа е на истражувачите да обезбедат алатки за јавни политики во форма на истражувања и податоци кои владите можат да ги користат за носење јавни политики засновани на докази за бенифит на целото општество.

IX. ПРЕПОРАКИ

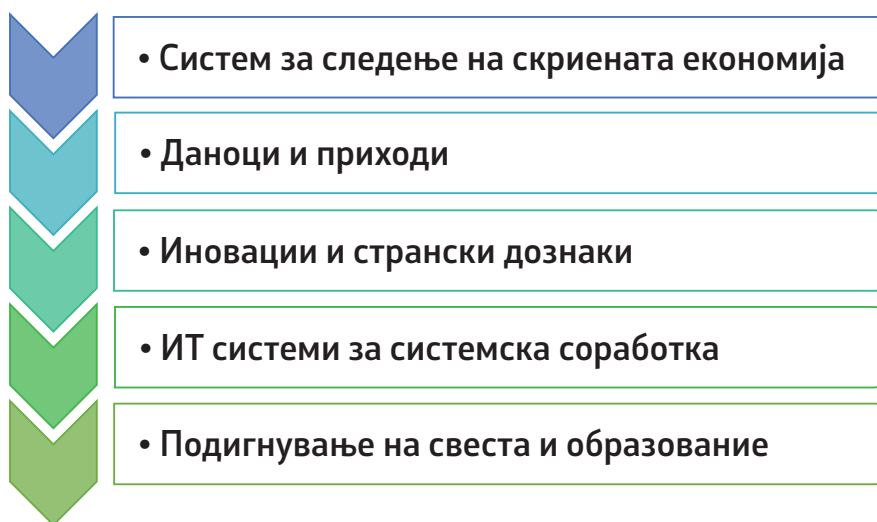
Македонија, Албанија и Косово имаат **сериозен проблем** со обемот и пролиферацијата на скриената економија и нејзините различни компоненти. Индексот на скриена економија претставен во овој извештај покажува дека и бизнис секторот и домаќинствата ја сметаат скриената економија како значајна пречка во нивното работење и **широко прифатена пракса**. Скриеното вработување е компонента која се истакнува како најнеопходно и најпроблематично прашање кое треба да се решава. Ова е особено важно за повеќето **ранливи групи, како што се домаќинствата со ниски примања, и низок степен на образование**, кои најчесто се жртви на скриено вработување на штета на високата стапка на невработеност во земјата. Третина од вработените се пријавени на пониска плата од реалната, а 6% воопшто немаат договор за работа. Овие резултати, и покрај значајните разлики во различните извори на податоци, се совпаѓаат со наодите од анкетата за работна сила, пресметките во системот на национални сметки, како и со другите национални и меѓународни академски и политички студии.

Владата на Македонија го разбира проблемот, и под притисок на ЕУ се повеќе ангажирана во намерни политички дејствија за сузбивање на скриената економија. Назначувањето на Министерството за труд и социјална политика како координативно тело за акцискиот план за борба со скриената економија, јасно ги покажува владините разбирања дека скриената економија треба итно да се сузбие. **Целосната економска политика на владата на Република Македонија кон намалување на даночните стапки и олеснувањето на бизнисите заслужува пофалба бидејќи изгледа дека придонесе кон намалување на неплаќањето. Сепак, неодамнешното планирано реструктурирање на даночниот систем и премин кон прогресивно оданочување (познато и како зголемување на даноците) дава веројатност за дополнително поттикнување на скриената економија.** Но, властите во Скопје, како и Тирана и Приштина, треба внимателно да промислат за своите долгорочни стратегии, со оглед дека општите владини приходи се опаднати на под 30% од БДП уште во 2011 год., што е загрижувачки индикатор за нивниот **капацитет да создадат подобри јавни услуги во иднина**. Со ова се имплицира драстично зголемување на ефикасноста во давањето на јавни добра, што изгледа не се материјализира.

Владите треба да ги зајакнат напорите за сузбивање на скриената економија преку **подобра координација и соработка** помеѓу клучните министерства и институции, како што се Министерството за труд и социјална политика, Министерството за финансии и Министерството за економија. Покрај тоа, постои и потреба за многу поголема вклученост на **собранието и политичките партии** во изнаоѓање на долгорочни решенија, бидејќи веројатно проблемот и понатаму ќе остане независно од промената на власта. **Албанските партии** во Македонија треба особено да бидат активни во давањето и проследувањето на идеите, бидејќи податоците покажуваат дека проблемите со скриената економија се особено изразени меѓу етничките Албанци, каде очигледно исто така се наоѓаат и најголемиот дел од ранливите категории.

Важни сојузници на сите влади во нивните напори да ја сузбијат скриената економија треба да бидат активните граѓански организации, како и социјалните партнери. Се препорачува овие субјекти да се состануваат два до четири пати годишно под капата на соодветното министерство за да се прегледа напредокот и да се дадат нови идеи. Нивната работа треба да биде потпомогната со **воспоставување на механизми за редовно следење**, како што е Индексот на скриена економија, како и формалните *екс-антѐ* и *екс-пост* оценки на политиките

за одредени мерки, врз основа на **стандардите за оценување** на ЕУ. Делегацијата на ЕУ исто така треба да биде вклучена во работата на Работната група за да се обезбеди поддршка од ЕУ и усогласување со целокупниот процес на пристап во ЕУ.

1. Систем за следење на скриената економија

Скриената економија е високо комплексен феномен и **бара системски и комплексни решенија**, а не само кампањи со кои се таргетираат изолирани појави. **Формализирањето на бизнисите** може исто така да биде **долг и комплексен процес кој ќе има влијание врз структурата на пазарот преку ребаланс на пазарната сила на сегашните учесници и потрошувачи, како и преку вработувањето**. Оттука, властите треба да ги планираат политиките за сузбивање на скриената економија така што ќе го земат во предвид влијанието на процесот и ќе се осигураат дека истите се фер и транспарентни. Последователно, за реформите од огромно значење е да се ограничи социјалниот трошок за премин од скриена кон формална економија и заштита од нефер предности на бизнисмените кои се блиски до службите за спроведување на закони и до инспекторите одговорни за процесот на легализација. За да се дизајнира и спроведе долгорочна сеопфатна програма за сузбивање на скриената економија, важно е да има:

Организации	Приоритети	Препораки
	1	Хolistички систем за мерење на скриената економија кој што е општоприфатен од страна на политичарите, бизнис заедницата и граѓанското општество, со кој се дозволува целосна, веродостојна, валидна, навремена и проценка осетлива на промени за нејзината динамика, причини, трошоци и ефекти. Индексите на скриената економија треба да служат како прва итерација за развој на ваков систем;
	1	Треба да се воспостави ефикасна интер-министерска и јавно-приватна координација и систем за соработка за борба со скриената економија. Координацијата треба да се исполнува на неколку нивоа – и аналитичко и стратешко (на пр. Редовна проценка за опасноста од организиран криминал која ќе ја спроведува Министерството за внатрешни работи) и оперативно (на пр. Симултани инспекции од страна на различни контролни единици или размена на информации помеѓу нив).
> Работна група за скриена економија > Комисија за социјала и економија > Министерство за труд и социјална политика	2	Работната група за скриена економија треба да подготви Стратегија и акциски план со соодветни последователни реформи кој ќе биде прифатлив за политичарите, бизнис заедницата и граѓанското општество. - o Со акцискиот план треба да се обезбеди редовно следење на скриената економија согласно спроведување на реформите со системот за мерење опишан погоре во текстот. - o Акцискиот план треба да обезбеди кост-бенефит и анализа на влијанието на различни стратегии за формализација кои можат да се применат за да се гарантира транспарентен и фер процес.
	3	Механизмите за интер-министерска и јавно-приватна координација и соработка треба да обезбедат техничка и бизнис соработка помеѓу информатичките системи на сите вклучени страни во борбата со скриената економија.

2. Даноци и приходи

Со придонесите за социјално осигурување, иако се засебна категорија, мнозинството население смета дека не добиваат соодветна заштита за која (треба да) плаќаат. Ако трошокот за социјална заштита е значителен имајќи ја предвид просечната плата, а истовремено и стапката е зголемена, постои голем поттик за делумно или целосно непријавување на платите. Важно е властите да се фокусираат на изнаоѓање на долготраен баланс, кој ќе изискува мала

понатамошна интервенција, дури и ако сега бара голема буџетска поддршка. Подолу се прикажани неколку идеи кои можат да помогнат во олеснувањето на состојбата со неплаќањето на социјално осигурување:

Организации	Приоритет	Препораки
> Управа за јавни приходи	1	Зголемена подготвеност на даночно усогласување: Социјалното осигурување во моментот не е исплатливо во очите на приватниците и вработените, што е одлучувачки фактор за евазија. Истовременото намалување на јазот и стапките на социјално осигурување со зголемување на основницата за плаќање може да биде корисно. Во моментот, изгледа дека пензискиот систем функционира најдобро за привилегираните државни службеници и директорите на јавните претпријатија. Податоците од Македонија покажуваат дека намалувањето на стапките за социјално осигурување може да го зголеми приходот преку повеќе уплати. ⁶¹
> Управа за јавни приходи, > Финансова полиција, > Пазарни и трудови инспекторати > Царина	2	Зголемен капацитет на администрацијата за откривање на неплаќачите и прибирање на долгови. Тука може да се воведат системи за управување со ризик (селективна проверка на оние со потенцијално највисок негативен ефект), но најважна мерка ќе биде унифицирањето на даночната администрација со собирањето на придонеси за социјално осигурување.
	1	Постоењето на различни исклучоци во даночната основа за ДДВ е силен поттик за затајување на ДДВ , така што проширувањето и хармонизацијата на даночната основица за ДДВ треба да биде важен инструмент за ограничување на скриената економија.
> Управа за јавни приходи > Министерство за финансии	2	Навремен поврат на ДДВ истовремено со зголемена институционална соработка и размена на податоци. Според бизнис секторот, повратот на ДДВ значително доцни (особено во Македонија), а се зголемува севкупниот финансиски и административен товар врз компаниите, како и поттикот за да работат во рамките на неформалната економија.
	3	Укинување на општинскиот корпоративен данок (фирмарина) кој иако не е суштински, генерира конфузија и фрустрација, како што покажуваат и одговорите на бизнис анкетата. Наместо тоа, политичарите треба да ја разгледаат можноста за полугодишно или годишно плаќање на данок за товарот да се прошири на подолг временски период и да се намали неговиот негативен ефект, особено на микро-бизнисите на кои им треба подолго време да акумулираат приход и профит.
> Управа за јавни приходи > Царинска администрација	2	Доразвивање на е-услуги кои ќе придонесат кон безхартиена даночна администрација. Согласно искуствата од спроведувањето на вакви системи во други даночни администрации дека новиот ИТ систем со само 1% зголемување на собирањето на даноците/придонесите, ја враќа целата инвестиција после првата година од спроведувањето на новиот ИТ систем. Новиот систем треба да ја зголеми ефикасноста и соработката помеѓу различни агенции.

61 Shurkov, E, Mickovska R.A. (2014) "Hunting the Shadows – Tax Evasion Dynamics in Macedonia" Policy Brief nr. 33, Dec. 2014. Retrieved from: http://www.crpm.org.mk/wp-content/uploads/2015/03/PolicyBrief33_ENG.pdf

3. Иновации и странски дознаки

Економиите од трите земји, а особено домашната потрошувачка, во голема мера зависат од странските дознаки, домашните приватни трансакции, непријавеното производство и продажба на земјоделски производи, како и провизии за различни услуги во домаќинствата и од поединци на непазарна основа. Иако некои дознаки се користат како инвестиции, повеќето одат во скриената економија, па дури и во нерегистрирани фирми (особено распространети се семејните неформални занаетчиски организации). Значаен удел за долгорочна невработеност отпаѓа на скриената економија и/или директно или индиректно зависи од комбинација на дознаки и скриена економија преку роднински врски. Така, една **прагматична политика за олеснување на претприемништвото и инвестициите во формалниот сектор базирана на дознаки** може да придонесе кон создавање на нови работни места и економски раст и намаување на скриената економија. Во овој извештај посебно се дадени следните препораки за политиките на дознаки:

Организации	Приоритети	Препораки
> Народни банки, > Управа за јавни приходи > Државен завод за статистика > Стопанска комора, > Министерство за економија > Агенции за СДИ > НВОи кои работата на социјално претприемништво	1	Подобрувањето на начинот на кој се мерат и проценуваат странските дознаки од страна на државните власти, како што се официјалните трансфери (пресметани преку Меѓународниот систем за пријава на трансакции); Поедноставување и намалување на трошоците за трансакции поврзани со дознаки за да се намали нивното прикривање, а примателите на странска помош да се сметаат за потенцијални инвеститори и ментори за бизнисите наместо само да се оданочуваат. Ова може да се постигне преку А) Обезбедување на заштитите или дознаките од дијаспората (дијаспорни обврзници) и Б) Спроведување на неопходна обука (или финансирање) на персоналот . Посебно треба да се нагласат и поддржат иницијативите кои ќе ја материјализираат формализацијата на нерегистрираните бизниси и генерално ќе ја намалат скриената економија.
> Агенции за вработување, > Министерство за труд и социјална политика	2	Развој на шеми за кофинансирање за ангажирање на невработените со различен степен на поддршка врз основа на типот на невработеност и областа која ја покрива (млади невработени, долготрајно невработени, итн.). Долготрајната невработеност обично е претвора во трајна загуба на можноста за вработување за поголемиот дел од оваа група во целиот регион, што исто така сигнализира дека е потребна одржлива владина социјална помош.
> Народни банки > Управа за јавни приходи > Финансова полиција	1	Народните банки од трите земји треба да создадат правна рамка за криптовалутите и строго да го контролираат развојот на овој пазар, бидејќи и тој е поврзан со странските дознаки . Ова се постигнува со употреба на најновите правни промени и правна експертиза (јули-септември 2017) на пазарот на криптовалутите кои доаѓаат од Кина, САД, Русија, Виетнам, Австралија, итн. Со ова ќе се обезбедат граѓаните со правна заштита, а истовремено ќе се задржат потенцијалните придобивки кои можат да се материјализираат со технологијата за крипто валути.

> Агенции за вработување > Министерство за труд и социјална политика	1	Агенциите за вработување треба да ја подобрат стапката на успешност за програмите посветени на вработување на лица од ранливите категории (невработени Роми и корисници на социјална помош) преку соработка со надворешни социјални партнери и НВОи. Субвенционирањето на вработување на корисници на социјална помош и интеграција на Ромите во формалната економија е важно за намалување на социјалните тензии.
> Министерство за труд и социјална политика > Агенции за вработување > Собрание	2	Големо политичко ангажирање во борбата со нееднаквиот приход на државно и регионално ниво особено за ранливите категории (ниски примања, низок степен на образование, жени, долгорочно невработени, малцинства). Агендите на политичките партии треба да остликуваат јасна стратегија за намалување на нееднаквиот приход кај својот електорат кои ја надминуваат границата на барањата за пропорционално вработување на малцинските групи во јавната администрација, особено во Македонија (според Охридскиот рамковен договор од 2001 год.) Иако овие барања го подобруваат статусот на етничките малцинства, им недостасува фокус на ранливите групи кои и понатаму се мета на корупција и клиентелизам во политичкиот систем и општеството во целост.

4. ИТ системи за институционална соработка

Прикривањето на увоз на царина е една од потенцијалните активности на скриената економија, која дава можност за брзо враќање на прекршителите и испраќа шокови за неформалност во ланецот на вредности и во малопродажбата. Состојбата со царинската управа во Македонија покажува алармантни индикатори. Граѓаните и бизнисите сметаат дека корупцијата на царината е многу голема. Огледалните статистики покажуваат дека, на пример, само 67% од официјално извезените добра од Грција во Македонија во 2014 год. (според извештаите на грчката царинска служба) се официјално увезени во Македонија од Грција (според извештаите од македонската царинска служба)⁶². Ограничувањето на скриениот увоз се постигнува преку:

Организации	Приоритети	Препораки
> Управа за јавни приходи, > Царинска администрација > Финансова полиција > Народни банки	1	Објавувањето на врските меѓу криумчарењето и шверцот и политичките партии кои се финансираат преку нелегални заштеди од увоз на царина и даноци. Скриениот увоз може да се следи поред специфични групи на производи, а потоа да се поврзе со главните увозници, и дали тие се партиски обоени или во блиски односи со политичарите. Иако базата на податоци на ComExt е јавна, ретко, а можеби и воопшто не се користи од страна на истражувачките новинари, цариниците, управата за приходи, или инспекторите. Воведување на ротација (ротација на службеници, ротација на смени, распоред за проверка по случаен избор) на царината за да се спречи рутинизирање на коруптивните врски меѓу службениците и компаниите/шоферите. Воведување на повремени проверки по мобилни единици, со ненајавени проверки, ненајавени рути на движење, итн.
	1	Зајакнување на националните програми за пријавување, со тестирање во царинската служба. Програмата во царината треба да биде синхронизирана со редоследот на ротациите, како и повремени проверки, што може да има сериозен ефект врз корупцијата и прикривањето.

62 As retrieved from ComExt database of Eurostat: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/newxtweb/>

> Царинска администрација	1	Воведување на софистициран ИТ систем , кој може да ја поврзе царинската администрација со државата, но и со соседните земји, за да се зголемат капацитетите за добивање податоци во реално време и автоматско откривање на измама, како и обележување на увозот и увозниците. Базата на податоци на ComExt може да се искористи за оваа намена.
> Државен трудов инспекторат	1	Државниот трудов инспекторат (ДТИ) треба да развие систем за известување кој е компатибилен со главните системи и софтвер за управување со податоци. Подетален приказ на нерегуларностите кои детектираат непријавени работници, неплатени дневници, плата на рака, итн., како и контекстот во кој се случиле, може да им помогне на аналитичарите и советниците во МТСП и ABRM, како и на надворешните истражувачи, како моќна алатка за сеопфатна анализа на пазарот на труд и неговите неправилности поврзани со скриената економија. Овој систем за известување треба да биде компатибилен со и прилагоден на останатите институции и агенции кои даваат јавни податоци за нивната работа, како што се Финансовата полиција, Државниот пазарен инспекторат, Царината, итн. Ваквата компатибилност на управувањето со податоци помеѓу институциите ќе ја зголеми нивната соработка, а на истражувачите ќе им даде детални податоци кои можат да доведат до побрзо давање на препораки за политиките, политички оценки базирани на докази, како и податоци и повратни информации за подобрување на спроведувањето на одредена политика, што е посочено како континуиран проблем во Извештаите за напредок од ЕУ.
> Финансова полиција	2	Финансовата полиција (ФП) треба да го спроведе истиот систем за управување со податоци како и ДТИ, и да се осигура дека ќе има размена на податоци со Управата за јавни приходи (УЈП). Освен тоа, треба да развие и систем за размена на податоци со судовите кои процесираат случаи против измамниците, особено во врска со непријавен приход и наплатени давачки. УЈП може да има водечка улога во осмислувањето на ваквата врска помеѓу ФП и Судовите заради нејзиното искуство во размена на податоци и имплементација на системи за известување и управување со податоци. Овие податоци ќе дадат увид во обемот на овие прекршоци како и во ефикасноста на ФП и судовите при процесирањето на овие случаи, што е важно заради намалување на прекршоците и поттикнување на даночниот морал. Ова е особено важно во Албанија, каде ефикасноста на судскиот систем е обележана како важен фактор во скриената економија.

5. Подигнување на свеста и образование

Подигнувањето на свеста во јавноста, особено кај малолетниците – идните граѓани, за ризикот и трошоците на општеството поврзани со непријавената работа и даночната евазија ќе ја олесни соработката помеѓу владините агенции и граѓаните од сите возрасти, како и бизнис секторот. Информирањето на граѓаните за позитивните ефекти од законското работење, природата на социјалното осигурување и плаќањето придонеси и како тие се поврзани со личната одговорност на граѓаните за плаќање даноци, ќе ја постави основата за сегашните и идните граѓани да го ценат и да придонесуваат кон подобрување на општеството.

Организации	Приоритети	Препораки
> Управа за јавни приходи > Министерство за образование > Министерство за труд и социјална политика (МТСП) > Државен трудов инспекторат (ДТИ)	1	Да се воведат дел за даночна евазија и непријавена работа во Програмата за граѓанско образование кој ќе го водат предавачи од Управата за јавни приходи, Државниот трудов инспекторат, и/или невладиниот сектор. Учењето на учениците за нивните идни обврски како полноправни граѓани во едно општество во однос на нивната одговорност да плаќаат даноци и негативното влијание од неплаќањето врз јавните добра и услуги кои ги добиваат во форма на школо, образование, здравство и други инфраструктурни проекти. Дополнително, кампања за зголемување на свеста наменета за младите ќе донесе до успешна транзиција од училишните клупи во пристојна работа.
> Управа за јавни приходи, > Државен трудов инспекторат	3	Создавање на база на податоци за спроведени истражувања во областа на скриената економија како и сумирани најдобри практики која ќе биде достапна на веб-страницата на Управата за јавни приходи и Државниот трудов инспекторат.
> Управа за јавни приходи	1	Кампања за 'јавно засрамување' каде УП месечно ќе објавува црна листа на неплатени долгови и должници кои доцнат со плаќање.
> Управа за јавни приходи > Агенции за вработување > Државен трудов инспекторат (ДТИ)	2	Обезбедување на обуки за претприемништво субвенционирани од владата (квартални или по потреба) за претставници од бизнисот и менаџери за финансии и човечки ресурси. Со ова ќе им се даде пристап на бизнисите до образование и добивање практични совети за придобивките од формализирањето на бизнисот и придржувањето кон даночните и трудовите закони. УП, АВРМ и ДТИ, исто така, можат да даваат совети и да споделуваат практични искуства за избегнување на неопотребните и скапи инспекции, како и годишен извештај за најновите и најважни измени на законот за работни односи.

Македонија, Албанија и Косово, како и повеќето ЕУ земји, спроведуваат мерки за справување со непријавената работа и даночната евазија **кои главно се репресивни и казни мерки**, иако постојат најнови мерки за овозможување на формализација на трудот и бизнисот. Владите на овие земји треба најпрво да се залагаат за **промена на балансот на казнените мерки** (прогресивни казни), а потоа на **балансот меѓу казнените мерки и мотивациските**. Бизнисите во сите три земји потврдија дека нема мотивација – укажувајќи на фактот дека ова е главната причина за криење на економска активност. Заедно со превентивните мерки, како што се **зголемени и подобро таргетирани едукативни мерки кон главните ризични групи**, исто така треба да придонесат кон воспоставување на средина која овозможува формализација.

Сепак, тука е евидентно **отсуството на проценка на различните политики и мерки**, особено длабинската проценка која ги надминува основните нумерички показатели. Ова за возврат спречува поверодостојни проценки на ефикасноста на различни политики и посебни мерки. **Креирањето политики базирани на докази е задолжително ако се сака да се постигне соодветен баланс помеѓу казнените, превентивните и ситулативните мерки.**

На крај, **непредвидливоста на законите** се повторува во извештаите и се детектира како **голем проблем** во половина од бизнисите во Македонија и Косово. Ова треба да послужи како важен индикатор за власта и политичарите. **Честите и коренити промени не им даваат доволно време на бизнисите да се прилагодат и целосно да се придржуваат кон новите закони и покрај нивната волја за законско работење, што им дава поттик за се свртат кон неформалноста барајќи начини за законско работење.**

Х. ЛИТЕРАТУРА

1. Balkan Insight News (09.01.2016). Retrieved from: <http://www.balkaninsight.com/en/article/albania-government-starts-major-crackdown-against-fiscal-evasion-09-01-2015-slash.Y4xeKWdm.dpuf>
2. Bright Line Law: An insight into tax evasion, money laundering and the Albanian black economy 2016 (<https://www.brightlinelaw.co.uk/Latest-News/An-insight-into-tax-evasion-money-laundering-and-the-albanian-black-economy-1.html>)
3. Castells, M. and Portes, A. 'World underneath: The origins, dynamics, and effects of the informal economy', in: *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*, ed. Portes, A. et al. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
4. Colin C. Williams, "The undeclared sector, self-employment and public policy", *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, Vol. 11 Iss: 4, pp.244 – 257, accessed 28.09.2016 <<http://www.emeraldinsight.com/doi/pdfplus/10.1108/13552550510603289>>
5. ComExt database of Eurostat: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/newxtweb/>
6. Dzhekova, Franic, Mishkov, C. Williams (2014), "Tackling the Undeclared Economy in FYR Macedonia" GREY Working Paper No. 3, University of Sheffield. Retrieved from: http://www.grey-project.group.shef.ac.uk/wp-content/uploads/2014/08/WP3-Tackling-the-Undeclared-Economy-in-FYROM_10072014.pdf
7. Dzhekova, Franic, Mishkov, C. Williams (2014), "Tackling the Undeclared Economy in FYR Macedonia" GREY Working Paper No. 3, University of Sheffield. p.44-45. Retrieved from: http://www.grey-project.group.shef.ac.uk/wp-content/uploads/2014/08/WP3-Tackling-the-Undeclared-Economy-in-FYROM_10072014.pdf
8. Dzhekova, Franic, Mishkov, C. Williams (2014), "Tackling the Undeclared Economy in FYR Macedonia" GREY Working Paper No. 3, University of Sheffield. Retrieved from: http://www.grey-project.group.shef.ac.uk/wp-content/uploads/2014/08/WP3-Tackling-the-Undeclared-Economy-in-FYROM_10072014.pdf p.44
9. ETF (2010), "Albania Country Information Note 2010 -2012", ETF, Turin, <<http://www.etf.europa.eu>>
10. EU Progress Report 2015 https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2015/20151110_report_albania.pdf
11. European Parliament News (02.02.2016) "European platform to tackle undeclared work." Accessed 19.07.2016 <<http://www.europarl.europa.eu/news/en/news-room/20160129IPR11935/European-platform-to-tackle-undeclared-work>>
12. European Parliament News (02.02.2016) "European platform to tackle undeclared work." Accessed 19.07.2016 <<http://www.europarl.europa.eu/news/en/news-room/20160129IPR11935/European-platform-to-tackle-undeclared-work>>
13. Francois, Lenoir, EU losing 1 trillion euros a year to tax dodging. Reuters (21.03.2013). Retrieved from: <http://www.reuters.com/article/2013/04/12/us-eu-tax-vanrompuy-idUSBRE93B0KC20130412>

14. Friedman, Eric, Simon Johnson, Daniel Kaufman, and Pablo Zoido-Lobaton, (2000), "Dodging the Grabbing Hand: The Determinants of Unofficial Activity in 69 Countries," *Journal of Public Economics*, Vol. 76 (June), pp. 459-93. P.481.
15. GAN Business Anti-Corruption Platform report on Albania <http://www.business-anti-corruption.com/country-profiles/albania>
16. Global Competitiveness Index (2017-2018). Source: World Economic Forum <<http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf>>.
17. Hidden Economy Assessment Report 2016
18. Hidden economy assessment report, CSD. Also available at SELDI's hidden economy country fact sheets (2016) <http://seldi.net/publications/publications/hidden-economy-fact-sheets-2016/>
19. Hidden Economy Index methodology as defined by the Center for the Study of Democracy (CSD) – Bulgaria.
20. Hysen Muceku, Altin Muca, 'Informal Economy in Albania – Its Costs in the Country Development' (2014) 5(9) *Mediterranean Journal of Social Sciences* 642, 64
21. ILO (2013) Labour inspections and undeclared work in the eu. Accessed on 25.08.2016 <http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---lab_admin/documents/publication/wcms_220021.pdf>
22. International Labor Organization (ILO), "Albania Decent Work Country Programme Document 2008–2010" (2008), accessed 07.10.2016, www.ilo.org/public/english/region/eurpro/.../dwcp_albania.pdf
23. International Monetary Fund, Albania June 2016 <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16143.pdf>
24. International Monetary Fund, Staff Report Albania 2016, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16142.pdf>
25. International Money Fund, Staff Report 2011 <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2011/cr11374.pdf>
26. International Money Fund, Staff Report 2013 <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2013/cr13379.pdf>
27. International Money Fund, Staff Report 2016, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr1622.pdf>
28. Invest in Albania website, Short overview of the Albanian tax system. Accessed 05.10.2016 <<http://invest-in-albania.org/taxation-system/>>
29. Johnson, Simon, Daniel Kaufmann, and Andrei Shleifer, (1997), "The Unofficial Economy in Transition" *Brookings Papers on Economic Activity*, No. 2, pp. 159-221.
30. KPMG Tax News Kosovo (21.12.2016): <https://home.kpmg.com/al/en/home/insights/2016/12/tax-news-kosovo--new-administrative-instruction-on-the-implement.html>

31. Loxha Arberesha, Group for Legal and Political Studies (06/2012) "Pension System in Kosovo: review of current state, main challenges and gaps" [http://legalpoliticalstudies.org/download/Policy Report 06 2012 eng.pdf](http://legalpoliticalstudies.org/download/Policy%20Report%2006%202012%20eng.pdf)
32. Mema, Fatmir and Zef Preci (2003), "Comments on: Hidden Economy a Barrier for a Sustainable Development", Fourth Conference of Bank of Albania "The Albanian Economy: Progress and C 2003, Saranda, Series of books on scientific conferences, 63-69. P. 63.
33. Ministry of Trade and Industry of Kosovo "Private Sector Development Strategy 2013-2017" (2013) http://www.kryeministri-ks.net/repository/docs/PRIVATE_SECTOR_DEVELOPMENT_STRATEGY_2013-2017.pdf
34. Monthly Report of NBRM (13.09.2017). Retrieved from: <http://nbrm.mk/ns-newsarticle-soopstenie-na-nbrm-1392017.nsp>
35. Policy Report Pension System Kosovo 2012 [http://legalpoliticalstudies.org/download/Policy Report 06 2012 eng.pdf](http://legalpoliticalstudies.org/download/Policy%20Report%2006%202012%20eng.pdf)
36. RIINVEST Institute (2013) "To pay or not to pay – A business perspective of informality in Kosovo". http://www.riinvestinstitute.org/uploads/files/2016/October/17/BUSINESS_INFORMALITY_5mm_bleed_no_inside_ENG_FINALV_313964385731476693005.pdf
37. RIINVEST Institute (2013) "To pay or not to pay – A business perspective of informality in Kosovo". http://www.riinvestinstitute.org/uploads/files/2016/October/17/BUSINESS_INFORMALITY_5mm_bleed_no_inside_ENG_FINALV_313964385731476693005.pdf
38. Riinvest Institute, "To Pay or Not to Pay - A business perspective of Informality in Kosovo" (2013). <http://riinvestinstitute.org/publikimet/pdf/BUSINESS_INFORMALITY_5mm_bleed_no_inside_ENG_FINALV_31396438573.pdf>
39. Schneider, Friedrich, 2002, "The Value Added of Underground Activities: Size and Measurement of the Shadow Economies of 110 Countries all over the World," Johannes Kepler Universitat Linz, Mimeo. (First version, June 2002).
40. SELDI (2016) "Shadow Power – Assessment of Corruption and Hidden Economy in Southeast Europe" <http://seldi.net/publications/publications/shadow-power-assessment-of-corruption-and-hidden-economy-in-southeast-europe/>
41. Shadow Economy and Tax Evasion in the EU, Schneider 2014 <http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/2015/JournalofMoneyLaunderingControl.pdf>
42. Shurkov, E, Mickovska R.A. (2014) "Hunting the Shadows – Tax Evasion Dynamics in Macedonia" Policy Brief nr. 33, Dec. 2014. Retrieved from: http://www.crpm.org.mk/wp-content/uploads/2015/03/PolicyBrief33_ENG.pdf
43. Shurkov, E, Mickovska R.A., (2014) "Hunting the Shadows – Tax Evasion Dynamics in Macedonia" Policy Brief Nr. 33, Dec. 2014. Retrieved from: http://www.crpm.org.mk/wp-content/uploads/2015/03/PolicyBrief33_ENG.pdf
44. Tax Administration of Kosovo, Annual Report 2010, http://www.atk-ks.org/wp-content/uploads/2010/09/Raporti-Vjetor-2010_v_fundit_shtyp_ENG.pdf p. 18
45. The different percentages for the category "No Contract" in Figure 4 vs Figure 2 can be accounted to the use of the absolute values from Figure 2 or question Q.3 from the survey into the percentage calculation of the values in Figure 4 or question Q.7A from

the survey. Simply adding the “No Contract” percentages from Figure 2 to Figure 4 would not have been methodically correct.

46. The estimates are made by contrasting the 7.9% tax evasions with the 3 countries nominal GDPs for 2015.
47. The reason for this is that the in survey sample from Kosovo just 9% of respondents have primary education or less. And of those almost all are unemployed or just have a secondary activity with no employment contract.
48. The World Bank GINI Index data (2006-2013), Accessed 15.09.2016 <<http://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?locations=XK>>
49. Trpeski P., Tashevska B. (2012) Labour Tax Wedge in the Republic of Macedonia – Trends and International Comparison. *Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica*, 14(2), 2012, p.575. Retrieved from: <http://www.oeconomica.uab.ro/upload/lucrari/1420122/24.pdf>
50. UNDP. Kosovo Human Development 2014. September 2014, p. v.
51. Vat Live, VAT news (16.09.2015) <http://www.vatlive.com/vat-news/kosovo-raises-vat-to-18/>
52. Williams, C.C., Baric, M. and Renooy, P. (2013) Tackling Undeclared Work in Macedonia. Dublin: Eurofound.
53. World Bank, The World Bank Group in Kosovo, Country Snapshot (2015). Accessed 07.10.2016 <<http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/Kosovo-Snapshot.pdf>>
54. World Bank. Republic of Kosovo: Kosovo Public Finance Review. June 2014, p. 1.
55. World Economic Forum: Global Competitiveness Report 2015-2016 <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/>
56. World Economic Forum: Global Competitiveness Report 2016-2017 <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2016-2017/>
57. World Economic Forum: Global Competitiveness Report 2017-2018 <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2017-2018/>